

ר' ברוך ממז'יבוז' ו'שושלת מז'יבוז'

מאת

ציפי קויפמן

ר' ברוך ממז'יבוז' (1756–1812) תפקד כצדיק חסידי במשך כ־30 שנה, משנת תק"ם (1780) ועד פטירתו, תחילה בטולצ'ין ולאחר מכן במז'יבוז'. אף שהוא היה נכדו של הבעש"ט, ואף שהיה פעיל ומוכר בהקשרים חסידיים נרחבים, ונזכר בחיבורים חסידיים רבים, טרם זכתה דמותו למחקר מעמיק. שתי סיבות גרמו לכך להבנת: האחת, ההשמצות הרבות שנקשרו בו בספרות ההשכלה, והשנייה, מאמרו הקצר של אברהם שישא הלוי משנת תש"ם שקבע כי הספר המרכזי האוסף תורות וסיפורים על ר' ברוך, 'בוצינא דנהורא', הוא מעשה רמייה וזיוף. ר' ברוך תואר באופן שלילי ביותר בזיכרונותיו של אברהם בער גוטלובר: 'הצדיק הזה [...] נתגדל על ברכי הבטלה, לא קרא ולא שנה ולא למד, לא הגה ברוחו ולא חשב בשכלו, לא ידע לא תורה ולא דרך ארץ, לא מצב עמו ולא הכרח תיקונם [...] ותהי ראשית מלאכתו לנסוע מעיר לעיר לאסוף כחול כסף [...] וילך הלוך ונסוע בצבים ובכרכרות כשר וגדול, והיה חוגג כל ימי חייו במשתה יין וכרים מצאן, ויהי כל האנשים ההולכים בנתיבותיו שיכורים'.¹

שמעון דובנוב אימץ את גישתו של גוטלובר. הוא שאב מידע מהמסורות החסידיות ושילב אותן בתיאורי גוטלובר, ומסקנתו: 'איש מוגבל בשכלו וגרוע במדותיו, רצה ר' ברוך להשתמש בכתר נכד הבעש"ט לתועלתו הפרטית, לצבור כסף ולחיות חיי

* עורכי 'תרביץ' מודים לפרופ' צבי מרק מן המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר־אילן על היענותו לבקשתם לסייע בהשלמת הכנת המאמר לפרסום לאחר פטירתה הפתאומית של ד"ר ציפי קויפמן ז"ל ביום ט"ו אלול תשע"ט בערב / 15 בספטמבר 2019. יהי זכרה ברוך.

1 א"ב גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, מהדורת ר' גולדברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 164–165. גוטלובר תיאר את העימות בין ר' ברוך ובין ר' שניאור זלמן מלאדי. בתיאורו יש חלוקה דיכוטומית וברורה בין ר' ברוך הבור והרע, ובין ר' שניאור זלמן החכם והצדיק, דיכוטומיה שקשורה בין השאר בביוגרפיה האישית של גוטלובר שהיה בעצמו חסיד חב"ד בעברו.

תענוגים. להשתרר על העם ואפילו על הצדיקים שבדורו.² דובנוב אומנם היה מודע להטיה והגזמה בתיאורו של גוטלובר,³ וכך גם חוקרים בני זמננו ששבו וציטטו את תיאוריו של גוטלובר בהסתייגות המתבקשת שהוא הגזים בתיאוריו, ושמדובר בטקסט אנטי-חסידי חריף.⁴ ואף על פי כן ככל שראיתי לא נעשה ניסיון לבחון אם ניתן ללמוד משהו גם מתורותיו ומשבחיו של ר' ברוך בפי החסידים, או אם ייתכן שהיה לר' ברוך משהו להציע נוסף על ייחוס, נהנתנות והטלת מורא, משהו שהזין את חסידיו, חלקם צדיקים מוכרים לימים, לאורך 30 שנות פעילותו.⁵

במאמר זה אשרטט קווים לדמותו של ר' ברוך, ובין השאר אתיחס לדמותו כחוליה ב'שושלת מז'בוז', כלומר כצאצא של הבעש"ט וכממשיכו וכדודו של ר' נחמן מברסלב. אסתמך על מגוון מקורות, ביניהם אף 'בוצינא דנהורא'. על מנת להצדיק את השימוש בחיבור זה אקדים ואדון במאמרו של שישא כנגדו ובהוכחותיו.

על הספר 'בוצינא דנהורא'

במאמר שיחד לספר 'בוצינא דנהורא' תיאר שישא בקצרה את קורותיו של הספר.⁶ 'בוצינא דנהורא' נדפס לראשונה בלמברג בשנת תר"ם, ולאחר מכן שב ונדפס שוב ושוב.⁷ המלקט, ר' נחמן יעקב ב"ר אליהו, כתב בהקדמתו למהדורה הראשונה כי מקור הספר בכתב-יד שהיה בידי ר' ליבלי אלטשידיור, מגדולי מקורבי ר' ברוך.⁸ שישא הזכיר תחילה את פקפוקו של דובנוב באותנטיות של המקורות, אם כי הלה לא הציג ראיה לבעייתיות שישא אולי בספר. לאחר מכן הוא סמך ידיו על דבריו של ר' יחיאל

2 ש' דובנוב, תולדות החסידות: על יסוד מקורות ראשונים, נדפסים וכתבי-יד, תל אביב תר"ץ, עמ' 212–213.

3 שם, עמ' 212.

4 D. Biale et al., *Hasidism: A New History*, Princeton, NJ 2018, p. 71. על ר' ברוך ראו: שם,

עמ' 71–73.

5 לביוגרפיה מחמיאה – אך לא ביקורתית – של ר' ברוך ראו: מ"י גוטמן, גזע קודש: חייהם, פעולותיהם ותורתם של רבי אפרים מסדילקוב ורבי ברוך ממזבוב בני בתו יחידתו של הבעש"ט, תל אביב תשי"א.

6 א' שישא הלוי, 'על הס' 'בוצינא דנהורא', 'עלי ספר, ח (תש"ם), עמ' 155–157.

7 הספר נדפס שוב בתרמ"ד, תרמ"ו, תרמ"ט ועוד.

8 שישא עצמו כתב כי לפניו נמצאת המהדורה השנייה, משנת תרמ"ד. ההקדמה למהדורה השנייה דומה למדי לזו הראשונה, אלא שהמאסף כתב כי במהדורה זו נוספו 'ליקוטי אמרים סיפורים יקרים' שעדיין לא יצאו לאור, ושרובם מסורות מפי ר' יוסקי נכדו של ר' אפרים מסדילקוב, אחיו של ר' ברוך.

מיכל היבנר, שהיה רבה של ניוזנוב שבגליציה, ושקבע בספרו 'מיכל המים' כי ר' נחמן יעקב 'עשה רמאות וזיופים' בחיבור ספר 'בוצינא דנהורא'. לדבריו ר' נחמן יעקב ליקט מאמרים מספרים אחרים וייחס אותם לר' ברוך, וכן ליקט מאמרים משל ר' ברוך שנדפסו זה כבר, ומכל מקום לא היה בידו כתב-יד כפי שטען. עוד נסמך שישא על ר' חיים בער גראס, שהראה אף הוא לדבריו כי החלק המכריע של המאמרים בספר 'בוצינא דנהורא' נמצא בספרים שונים, וכן על ראובן מרגליות, שאומנם הדפיס מהדורה מורחבת של 'בוצינא דנהורא', אך היה מודע לביקורת של היבנר, ולדברי שישא אף המשיך את טענת היבנר.

על מנת לבחון את הביקורת הישירה על הספר אפנה לספרו של היבנר ולאחר מכן לספרו של מרגליות ולמכתב של גראס המודפס בסופו.

ראיותיו של היבנר

הספר 'מיכל המים' הוא ביסודו ביאור לתהילים. בסעיף קכו הפנה הכותב לפירוש בספר 'שמן הטוב' על הפסוק 'בזאת ידעתי כי חפצת בי כי לא יריע אִבִּי עָלַי' (תה' מא 12). הוא העיד שספר זה 'חדש ממש', ואף על פי כן טען כי הפירוש לפסוק המיוחס בו לר' שמעלקה מניקולסבורג אכן נאמר על ידי ר' שמעלקה,⁹ וכי אותו פירוש ממש המופיע בספר 'בוצינא דנהורא', והמיוחס שם לר' ברוך, אינו אמין. זאת אף ש'בוצינא דנהורא' נדפס 25 שנה לפני 'שמן הטוב'.¹⁰ בהקשר זה קבע היבנר 'כי האיש עשה רמאות וזיופים בקונ' [טרס] הוזה להגדיל המדורה ולהרבות שכרו'.¹¹ מכיוון שדוגמה זו כמובן אינה ראייה לטענת הרמאות, ואולי אף להפך, הביא היבנר בהמשך הסעיף הערות שרשם לעצמו בשולי ספר 'בוצינא דנהורא'. הוא הפנה ל-26 מקומות בספר שלכאורה יש בהם בעייתיות, וסיכם 'אתה הראת לדעת כמה פסלנות עשה האיש הזה'.¹² נוסף על שפע ראיותיו הוא הסב את תשומת לב הקורא לכך שעל ההסכמות לספר 'בוצינא דנהורא' חתומים שליחיהם של צדיקי בית רוז'ין ולא הם עצמם, מה שמעיד לדעתו על הבעייתיות שהם זיהו בספר, וראייתו האחרונה היא 'ופ"א [פעם אחת] מצאתי את האיש בביה"מ

9 'כנים הדברים שיצאו מפה"ק [מפה הקדוש] מניקלשפורג' (י"מ היבנר, מיכל המים, סאטמר תרס"ז, דף ט ע"ב).

10 אשב"ח מיכלזון, שמן הטוב: כולל לקוטי ח"ת על פסוקי תנ"ך ומדרשים ואגדות הש"ס [...]. וסיפורים, פיטרקוב תרס"ה.

11 היבנר, מיכל המים (לעיל הערה 9).

12 שם, דף י ע"א.

[בבית המדרש] והי' [ה] מלקט מסה"ק [מספרים הקדושים] ורושם ומטמין באמתחתו.¹³ הערה אחרונה זו מלמדת שהייתה היכרות אישית בין היבנר ובין בעל 'בוצינא דנהורא'. העובדה שהיבנר לא הזכיר אותו כלל בשמו אלא כינה אותו שוב ושוב 'האיש', ולהיטותו לאסוף עוד ועוד ראיות כנגדו ולהציגן 'אגב אורחין' בסעיף ארכני וטרחני במיוחד במסגרת פירוש לספר תהילים, מלמדות שהיכרות זו לא הייתה מלבבת.

אתיחס לשלושת העניינים העקרוניים שהעלה היבנר: (1) העדות לכך ש'האיש' ליקט מספרים בבית המדרש; (2) הראיה מכך שההסכמות לא נכתבו על ידי צדיקי בית רוז'ין; (3) הראיות התוכניות.

1. עדותו של היבנר אינה מלמדת מאומה. העובדה שאדם פותח ספרים בבית המדרש ומעתיק מהם אינה הופכת אותו לזייפן או לשקרן. אין לדעת אם מה שראה היבנר קשור בהכרח ל'בוצינא דנהורא', ואם כן – כיצד. ברור כי פרשנותו למעשיו של 'האיש' נסמכה על דעה שלילית מוקדמת כלפיו.

2. גם ההסכמות אינן מלמדות מאומה. אילו היו צדיקי בית רוז'ין מתנגדים להדפסת הספר, לא היו מעניקים לו הסכמות.¹⁴

3. הראיה החשובה ביותר לטענת התרמית תהיה אם אומנם נשתכנע כי היבנר הציג שורת מקורות המיוחסים לצדיקים אחרים, ואשר הכותב ייחס אותם לר' ברוך. אלא שגם כאן נכונה לקורא היסודי אכזבה. 26 ראיותיו לכאורה של היבנר אינן אלא אוסף הערות מסוגים שונים. חלקן הקטן יכול אולי לשמש כראיה לטענותיו, וגם חלקן זה ניתן להסביר באופן אחר.

שש מתוך 26 הראיות אינן מכילות כלל השוואה למאמר של צדיק אחר, כי אם דווקא חיזוק לדרשתו של ר' ברוך המובאת ב'בוצינא דנהורא'! לדוגמה: 'ומש"ש [ומה שכתב שם] דע"י [דעל ידי] שנתאכסן רשע באכסניא שלו לא הי' יכול לומר תורה ראיתי פי' [רוש] יציאת צדיק מן המקום עושה רושם שנשאר רושם קדושה וידועה ההפכים אחר'.¹⁵ היבנר הזכיר סיפור המובא ב'בוצינא דנהורא' שלפיו ר' ברוך התאכסן במקום שלפני כן לן בו רשע, והדבר השפיע עליו למוחרת.¹⁶ אגב כך הוא הזכיר לשם חיזוק

13 שם.

14 אין זה חריג שהצדיק לא חתם על ההסכמה כי אם בא כוחו. ראו לדוגמה ההסכמות לספרו של ר' פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים, לבוב תרכ"ד.

15 היבנר, מיכל המים (לעיל הערה 9), דף ט ע"ב.

16 בוצינא דנהורא, דף ט ע"ב. כאן ולהלן ההפניה היא למהדורה הראשונה, למברג תר"ם, אלא אם אביא מקור שהתווסף במהדורת תרמ"ד (העימוד אינו במקור אלא נוסף בכתב יד בעותק שבספריית גרשם שלום).

(ר'אית') את הרעיון שיציאת צדיק מן המקום עושה רושם,¹⁷ וכתב כי באותו אופן יציאת הרשע מן הסתם אף היא משאירה חותם על המקום ששהה בו.

שש ראיות נוספות אינן יכולות להיחשב כהעתקה מסיבות שונות: לדוגמה באחת הביא היבנר את דברי 'בוצינא דנהורא' וכתב: 'ואני שמעתי בזה [...]', כלומר מדובר במסורת ששמע ולא בטקסט כתוב שהועתק;¹⁸ בשנייה השווה היבנר בין שתי דרשות שונות לאותו פסוק;¹⁹ בשלישית השווה היבנר בין שתי דרשות שונות לשני פסוקים שונים שמשותף להן הרעיון בלבד²⁰ וכן הלאה.

הרוב הגדול של כמחצית הראיות לכאורה שנתרו הוא וורטים קצרצרים, הברקות פרשניות, שאכן מופיעות הן ב'בוצינא דנהורא' משם ר' ברוך והן בספרים נוספים שנדפסו קודם לכן (נועם אלימלך, 'ייטב לב', 'בני יששכר', 'אהבת שלום' ועוד). בשלושה מקרים הפנה היבנר לספריו שלו ('משכנות הרועים', 'נחלה לישראל').²¹ עובדה זו אף היא מחזקת את התחושה שבמתקפה על ספר 'בוצינא דנהורא' מעורבים מניעים אישיים, ומכל מקום שוב מדובר בחידודים שר' ברוך היה יכול לחשוב עליהם במקביל לכל צדיק אחר, או שעברו בין צדיקים שונים ונאמרו על ידי כל אחד מהם. ככלל תמוהה ביותר הרגישות ל'זכויות יוצרים' על וורט זה או אחר בעולם שבו למדו חסידים וצדיקים זה

17 רש"י לבר' כח 10.

18 היבנר, מיכל המים (לעיל הערה 9), דף ט ע"ב, ד"ה 'היחברך כסא הוות'. וכן ראו שם ד"ה 'הקם לעבדך'.

19 על האמור בברכת המזון ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם' אמר ר' ברוך כי כאשר אדם נותן צדקה הוא יכול לתת מהחלק האלוהי שבו, שכולו לשם שמיים, או מ'חלק בשר ודם' שבו, שיש לו פניות. ראו: בוצינא דנהורא, דף ד ע"א. לפיכך הבקשה היא לקבל את המתנה הצדקה מהחלק האלוהי שבאדם. היבנר קבע כי 'כבר פירש בסה"פ [בסוף הפירוש] אור המאיר דלא יהי' [ה] חלקו כמו אותם שסוברים שנותנים משלהם ועי"ז [ועל ידי זה] מתנתן מועטת וחרפתן מרובה' (היבנר, מיכל המים [שם], דף ט ע"ב). אכן ר' זאב וולף מז'טומיר התייחס למשפט זה שבברכת המזון, וביאר אותו כבקשתו של הצדיק לקבל מתנה רק ממי שמבינים שלמעשה אינם נותנים מעצמם אלא מהשפע האלוהי, שהם רק שליחיו. אם כן מדובר בתמה דומה, אך בדרשה שונה לחלוטין. ראו: זאב וולף מז'טומיר, אור המאיר השלם, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' רכז.

20 'שם ולא ממדבר הרים דלא יכול לבא התרוממות ע"י דבור לבד רק במעשה הנה עדי"ז [על דרך זה] מפרש בסה"ק [בספר הקדוש] דברי אמת אל תפנו אל האובות וידעונוים מלשון ולא אבה דלא יוכל לפטור א"ע [את עצמו] ברצון וידועה [צ"ל: וידעה] רק לעשות בפועל' (היבנר, מיכל המים [שם]). השווה בין שני המקורות הוא הרעיון – הרווח עד מאוד – שלא די בדיבור ויש צורך גם במעשה. ראו גם: שם, דף י ע"א, ד"ה 'שם אלקי מסכה'.

21 לדוגמה: 'כן שם שומע תפילות כל פה שאין בהם שימת הלב כלל רק פה כבר הבאתי ד"ז [דבר זה] בספרי משכה"ר [משכנות הרועים] קונ' [טרס] עת מצוא בשם הק' [דוש] מסטרעליסק זי"ע [זכותו יגן עלינו]' (שם, דף ט ע"ב)

אצל זה וזה מזה, וחומרים רבים עברו בעל פה מחצר לחצר ולא נכתבו בחיבור פרטי שיש סיבה לקנא למקוריותו.

להבנתי רק שלושה מקרים – מתוך 26 הראיות לכאורה – יכולים אולי לשמש כאסמכתא להעתקה, ואף במקרים אלו ניתן להציע הסבר חלופי. המשותף לשלושתם הוא שאין הם וורט קצרצר כי אם דרשה (קצרה) בעלת שניים או שלושה שלבים. לדוגמה: 'ומש'ש [ומה שכתב שם] להגיד שבחו של אהרן שלא שינה כן מבואר בסה"ק אהבת שלום'.²² במקרה זה מדובר בדרשת ר' ברוך לפרשת בעללותך שמתארת את התנהגותו של אהרן הכהן כשהדליק את הנרות, בהשוואה לסיפור מספר 'ראשית חכמה'. ב'ראשית חכמה' שער הקדושה פרק ג מסופר שבחו של שמש בית כנסת שמרוב דבקותו לא הצליח למזוג שמן לתוך הנרות. דרשת ר' ברוך משבחת את אהרן הכהן, שבניגוד לאותו שמש יכול היה להעלות את הנרות ובה בעת להיות מחובר לעולם הזה.²³ רעיון דומה אכן מופיע בספר 'אהבת שלום' לר' מנחם מנדל בן יעקב קופיל (נדפס בשנת תר"י) בפרשת בעללותך, בניסוח שונה. אלא שרעיון זה תואם את הפער בין אידיאל הדבקות הבעש"טי ובין זה של החסידים שקודם חסידות הבעש"ט, וייתכן מאוד שר' ברוך פיתח את הרעיון באופן עצמאי בנפרד מר' מנחם מנדל. אפשרות נוספת היא ששניהם הושפעו מדרשה של ר' יעקב יוסף מפולנאה בספר 'תולדות יעקב יוסף'. ר' יעקב יוסף הביא את סיפור השמש מ'ראשית חכמה'. בתחילה הוא העלה על נס את המעשה הגופני הנועשה כלאחר יד שעה שהמחשבה דבוקה בעולם העליון (האידיאל של 'ראשית חכמה'), אך לאחר מכן הציע כי 'יש מעלה נוספת לקשר מעשה הגשמים ברוחני כמו שביאר מורי זלה"ה [זיכרונו לחיי העולם הבא] פסוק כל אשר תמצא ידך' (האידיאל החסידי).²⁴

לסיכום, אף שהיבנר הביא שורה מרשימה של טיעונים להוכחת קביעתו הנחרצת סספר 'בוצינא דנהורא' הוא 'רמאות וזיופים', עיון מדוקדק בראיותיו מעורר ספק באפשרות להוכיח ש'בוצינא דנהורא' הוא ליקוט וייחוס שקרי וכן באשר לטוהר כוונותיו של היבנר.

22 שם.

23 בוצינא דנהורא, דף ז ע"א. בדפוס ראשון הדרשה קטועה וראו הדרשה בשלמותה: בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף יא ע"ב.

24 תולדות יעקב יוסף, ירושלים תשל"ג, פרשת בחקתי, עמ' תלג. ההבדל בין שתי הצעות אלו הוא למעשה ההבדל בין עבודה בגשמיות בפיצול תודעה, שנוכחותה בספרות החסידי מועטת, ובין עבודה בגשמיות לכתחילה, שהיא חידושו של הבעש"ט, ושנוכחותה מרובה יותר. ראו על כך: צ' קויפמן, בכל דרכיך דעהו: תפיסת האלוהות והעבודה בגשמיות בראשית החסידות, רמת גן תשס"ט, עמ' 182–187, 265–273.

ראובן מרגליות

כאמור שישא טען כי מרגליות, אף שהדפיס מחדש את 'בוצינא דנהורא', השלים את מה שהתחיל היבנר, אלא שאין כל ראייה לכך. לו היה מרגליות סבור שמדובר בתרמית וזיוף, האם היה מדפיס את הספר מחדש? שישא היה מודע לכך שמרגליות הכיר את ביקורתו של היבנר, שכן הוא הזכיר את אחד מדברי הביקורת שלו. האם שתיקתו של מרגליות בנוגע לטיעוניו ולראיותיו של היבנר אינה מעידה שהוא לא קיבל את השיפוט שלו באשר לספר?

ר' חיים בער גראס

לדברי שישא אף גראס 'עקב אחרי מקורות דברי התורה שב"בוצינא דנהורא', ובבקיאותו הראה לדעת, כקודמו, שהחלק המכריע נמצא כבר בספרים שונים, על שמות של צדיקים וחסידים אחרים.²⁵ אלא שעיון במכתבו של גראס אל מרגליות שנדפס בסוף מהדורת תרצ"א של 'בוצינא דנהורא' מלמד אחרת. מטרת מכתבו של גראס היא בלשונו 'להעיר ולהוסיף נופך',²⁶ וכך הוא אכן עשה. מכתבו כולל²⁷ סעיפים; רובם מחזקים מסורות שמובאות בספר או מוסיפים עליהן,²⁷ שלושה סעיפים מציעים מקבילות למסורות, מקבילות שמובאות בספרים אחרים בשם ר' ברוך עצמו.²⁸ סעיפים אחדים מצביעים על מקבילות לדברים המיוחסים בספר 'בוצינא דנהורא' לר' ברוך, מקבילות הנמצאות בספרים אחרים, והמיוחסות לצדיקים אחרים.²⁹ ואולם גראס לא ראה בכך עדות להעתקה או חיזוק לדברי היבנר אלא ציין זאת כעובדה גרידא. יתר על כן, גראס שיבח את מרגליות על הספר שהוציא, ואין שום רמז לכך שהוא הסכים לדעת היבנר. סיכומו של דבר, עיון מדוקדק במקורות שאליהם הפנה שישא כראיה לכך שספר 'בוצינא דנהורא' אינו מהימן מלמד כי אין כל סיבה לטעון כך. אומנם לא ניתן להוכיח שאכן היה בידי ר' נחמן יעקב, המביא לבית הדפוס, כתב-יד של מקורבו של ר' ברוך, אך גם לא ניתן להוכיח ההפך, ואין סיבה לחשוד בו ברמאות.

*

25 שישא, בוצינא דנהורא (לעיל הערה 6), עמ' 157.

26 ספר בוצינא דנהורא השלם: מכבוד קדושת [...] רבי ברוך ממעזבוש נכד הבעש"ט, מהדורת ר' מרגליות, זאמוטש תרצ"א, דף טז ע"א.

27 שם, דף טז ע"א ואילך, סעיפים א, ב, ג, ה, ז, ח, י, יא, יב, יג, יח, כד, כו, כז.

28 שם, סעיפים ו, יז, יט.

29 שם, סעיפים יד, טו, כ, כא, כב.

בשנת תשס"ז יצאה לאור מהדורה חדשה ומורחבת של 'בוצינא דנהורא' על ידי מכון 'באר יצחק' של חסידי סקאליה.³⁰ במהדורה זו מופיעות כל המסורות מספר 'בוצינא דנהורא' מהדורה ראשונה ושנייה, בציון מקבילות בשלל ספרים המייחסות אף הן מסורות אלו לר' ברוך. הספר כולל מסורות נוספות משם ר' ברוך ועליו, המופיעות בספרים אלו ואחרים, ואשר אינן ב'בוצינא דנהורא'. כלומר עורכי מהדורה זו ביקשו לכלול את כל המסורות החסידיות משם ר' ברוך ועל אודותיו. עיון בספר מלמד כי לחלק מהמסורות ב'בוצינא דנהורא' יש מקבילות בספרים שנדפסו לפני שנת הדפסת המהדורה הראשונה של 'בוצינא דנהורא' (תר"ם) ולחלקן מקבילות בספרים שנדפסו לאחר מכן. אומנם ייתכן שהמביא לבית הדפוס העתיק חלק מהמסורות מהספרים שנדפסו קודם לכן, אך מנגד ייתכן שהיה בידו כתב יד, ושהמקבילות נמצאות מכיוון שיותר מאדם אחד שמע את ר' ברוך והושפע מתורתו.

לעצם העניין, אם ברצוננו ללמוד על תורתו של ר' ברוך ועל דמותו, שומה עלינו לברור את המקורות כפי שנהגו במחקר בנוגע לדמותו של הבעש"ט³¹ או לדמויות כר' שמחה בונם מפשיסחה,³² היהודי הקדוש³³ ועוד. הווה אומר, עלינו לחפש מקורות מוקדמים יחסית שתומכים אלו באלו. ככל שמקור מאוחר יותר ומייחס לר' ברוך תכונה או אמירה שאינן במקורות אחרים, קשה להסתמך עליו.

התרבות החסידית, ששלובים בה דרשות שבעל פה, תנועה של רעיונות ופירושים במרחב השיח שבין החסידים לצדיקים, ותיעודים אישיים, חלקיים, מפוזרים ולא דווקא מוסמכים, אינה מאפשרת להבנתי להתגדר בכללי מהימנות נוקשים, שיכולים לחול על תרבות כתיבה פרטית ומוסדרת שיש בה מקום לתפיסה של זכויות יוצרים. התרבות החסידית הולידה כפילויות וחזרות רבות הן במכוון והן באקראי. אין זה אומר שאי אפשר להצביע על העתקות או זיופים כאשר הללו נחשפים, אך יש להיזהר מהחלת קריטריונים נוקשים מדי. קריטריון כזה עולה מרשימת ראיותיו של היבנר, שבהן כל בדל רעיון ושביב חידוד שמיוחסים גם לצדיק שאינו ר' ברוך הופכים לכתב אישום של העתקה ורמאות.

בדברים שלהלן אני מבקשת ללמוד ממגוון מסורות המופיעות במהדורת תשס"ז

- 30 אבי השושלת, ר' אליעזר חיים רבינוביץ, היה נין של ר' ברוך.
 31 קויפמן, בכל דרכיך דעהו (לעיל הערה 24), עמ' 86–88 וההפניות שם.
 32 צ' קויפמן, "והנה בקהלת מהביל הכל ובשיר השירים היפוך מזה": לדרכו של ר' שמחה בונם מפשיסחה, תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 336–339.
 33 א' אלדר, 'מהפכת פשיסחה: ר' יעקב יצחק רבינוביץ' – 'היהודי הקדוש': ביוגרפיה והגות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תשע"ז, עמ' 12–33.

המורחבת של 'בוצינא דנהורא' וממקורות נוספים על דמותו של ר' ברוך כצדיק חסידי ועל מורשתו הרוחנית.

ר' ברוך כממשיכו של הבעש"ט

ר' ברוך גדל במז'יבוז' אך היה ילד רך בשנים כאשר נפטר הבעש"ט. מסורות חסידיות מספרות על זיקתו לבעש"ט כילד קטן וכן על ההדרכה שזכה לה בבגרותו מאת הבעש"ט באמצעות התגלויות. המסורת החסידית מתארת את חוכמתו של ר' ברוך כפעוט: הוא ענה לאדם שפנה אל הבעש"ט בקושיה על מאמר 'זוהר',³⁴ וכן אמר לבעש"ט בעת קידוש לבנה ש'לבנה' בראשי תיבות פירושה ל"ב נתיבות החוכמה.³⁵ מסורת אחרת מספרת שר' ברוך לא רצה ללכת למלמד ואמר לבעש"ט כי הוא רוצה ללמוד מהרבי שלו, אחיה השילוני.³⁶

על פי המסורת החסידית ר' ברוך בכה בחתונתו, 'כי האיך יכול לאהוב דבר אחר חוץ מהבורא ב"ה [ברוך הוא]', ובתוך בכיו התגלה אליו הבעש"ט והרגיעו.³⁷ על פי מסורת אחרת העיד ר' ברוך על עצמו כי ר' יעקב יוסף מפולנאה אמר לו ששמע מהבעש"ט שהוא יהיה ממלא מקומו.³⁸ מסורת נוספת מספרת שר' ברוך נסע בערב חג השבועות מטולטשין למז'יבוז' (קודם שעבר לגור שם) על מנת לבקש מהבעש"ט לקבל את התורה

34 ח"א פרגר, כתבי ר' יאשע שו"ב: כולל סיפורים נפלאים ומאמרים [...] מהבעש"ט ותלמידיו, א, ירושלים תשי"ז, עמ' לג.

35 שם, ב, עמ' מב. המחבר היה שוחט ובודק בבריסק וחסיד סלונים. הוא הדפיס בשנת תרמ"ב ספר הלכתי בנושא שחיטה וטרפות. בתרמ"ח החל לרשום לעצמו סיפורים חסידיים ששמע מפי אנשים שונים. כתב היד נדפס לאחר עשרות שנים בירושלים. על ר' יאשה שו"ב ראו: ג' נגאל, מלקטי הסיפור החסידי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 279–284. מסורת זו מופיעה גם אצל ר' דוד שלמה מטולטשין ללא הקישור לילדותו של ר' ברוך. ראו: דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד, לבוב תרל"ג, ליקוטים יקרים.

36 פרגר, כתבי ר' יאשע (שם), א, עמ' לג. וכן ראו: מ' מידנר, כתבי קודש: אמרות טהורות וכתבי קודש ומילי דחסידות, סיפורים ועובדות אמיתיים מהבעש"ט [...] ותלמידיו ותלמידיהם, ירושלים תשכ"ו, עמ' ה, אות יט. על אחיה השילוני כרבו של הבעש"ט ראו לדוגמה: א' רובינשטיין, 'על רבו של הבעש"ט ועל הכתבים שמהם למד הבעש"ט', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 146–158; ג' נגאל, 'מורו ורבו של רבי ישראל בעל שם טוב', הנ"ל, מחקרים בחסידות, א, בעריכת ע' אטקס, ד' אסף וי' דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 80–91 (נדפס לראשונה: סיני, עא [תשל"ב], עמ' 150–159).

37 בני הלא אברהם אבינו ומשה רבינו ג"כ [גם כן] נשאו נשים אל תפחד עולם כמנהגו נוהג'. ראו: י' קטינא, קרבן העני, לבוב תרל"ב, פרשת ויצא, דף ח ע"ב.

38 בוצינא דנהורא, דף כ ע"ב.

'בקולות וברקים כמו שקבל משה רבינו מסיני', ושלאחר החג, כשראה שאין בו כוח לכך, שב ועלה על קברו של הבעש"ט וביקש ממנו לקחת ממנו יכולת זו.³⁹

מסורות אלו מצטרפות לתפיסתו העצמית של ר' ברוך כצדיק הדור מכוח ייחוסו לבעש"ט. לדוגמה על המשפט 'ולהוי אנא פקידא בגו צדיקיא' אמר ר' ברוך שהוא רוצה להיות 'פקיד על הצדיקים'.⁴⁰ במקום אחר מובא שר' ברוך אמר 'אם זקני הבעש"ט היה רשב"י, אני רבי אלעזר בר"ש בנו, אם זקני היה האריז"ל, אני ר"ח ויטאל'.⁴¹ נראה שמדובר לא רק בתפיסה עצמית אלא גם בדימוי חיצוני, שהיו לו השלכות מעשיות ופוליטיות. דוגמה לכך הוא המכתב ששלח ר' שניאור זלמן מלאדי אל ר' ברוך כאשר יצא מהמאסר ובו הודיע לו על שחרורו. הסיבה לכך, כפי שכתוב במכתבו, היא 'כי לא עלי לבדי היה הדבר הזה, כי אם על הבעש"ט ותלמידיו ותלמידי תלמידיו'.⁴² – משמע שר' שניאור זלמן מלאדי ראה בר' ברוך נציג של הבעש"ט. בהמשך כידוע התפתחה מחלוקת בין ר' ברוך ובין ר' שניאור זלמן וצדיקים נוספים. אחד הגורמים לסכסוכים אלו היה ביקורתו – ואולי זלזולו – של ר' ברוך בצדיקים אחרים מתוך עמדת העליונות שלו.⁴³ יש לזכור בהקשר זה כי נישואיו השניים של ר' ברוך היו לנינת הבעש"ט, בתו של ר' אהרן מטיטוב בנו של צבי הירש בן הבעש"ט. לדברי ארתור גריין ייתכן שמטרת נישואין אלו הייתה לבצר את ייחוסו, כך שלממשיכו – אילו נולד לו בן – לא יהיו מתחרים זכרים מענף זה.⁴⁴ על פי מסורת ברסלבית ר' ברוך כונה 'הרבי של כל הרביים, כי כל המפורסמים היו נוסעים ובאים אליו'.⁴⁵

האם ייחוסו של ר' ברוך לבעש"ט היה קליפה ריקה מתוכן, כפי שראו זאת גוטלובר ולאחריו דובנוב? במספר עניינים מרכזיים המשיך ר' ברוך את דרכו של הבעש"ט

39 שם.

40 בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כד ע"ב.

41 מידנר, כתבי קודש (לעיל הערה 36), עמ' מ, אות יד.

42 ש"ד לוין (עורך), אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הוקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק', ברוקלין תש"ם, עמ' צ. וראו על כך: ע' אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 281.

43 ראו לדוגמה את טענתו שהמפורסמים שבדורו מתעטפים בטלית שאינה שלהם: בוצינא דנהורא, דף כ ע"ב. על היבט נוסף במתח בין ר' ברוך ובין ר' שניאור זלמן מלאדי שעיקרו טענות של ר' ברוך כנגד פעילות ר' שניאור זלמן לאיסוף כספים בתחום השפעתו, ראו: אטקס, בעל התניא (שם), עמ' 118–121.

44 א"י גריין, בעל היסורים: פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב, תרגם ב' ישראל, תל אביב תשנ"ו, עמ' 392, הערה 10. על ר' ברוך וצדיקי דורו ראו: שם, עמ' 97–101. ראו גם: G. Dynner, *Men of Silk: The Hasidic Conquest of the Polish Jewish Society*, Oxford 2006, pp. 127–128

45 ל"י בנדר, שיח שרפי קודש, ה, ירושלים תשנ"ד, עמ' ר, אות תפז.

בתורתו ובהנהגותיו, אך קודם שאעמוד על ההמשכיות הרעיונית בין הבעש"ט לר' ברוך יש לציין כי לר' נחמן מברסלב, נינו של הבעש"ט ואחינו של ר' ברוך, היה יחס מורכב ביותר לייחוסו המשפחתי ובפרט לעובדת היותו צאצא לבעש"ט. מצד אחד ראה ר' נחמן את עצמו כצדיק הדור וכממשיכו של הבעש"ט, וכר' ברוך סיפר על התגלויות של הבעש"ט שזכה להן ועל ההדרכות שקיבל ממנו. מצד אחר ר' נחמן הצהיר שגם לו לא היה ממשפחת הבעש"ט, היה זוכה לכל מדרגותיו, והביע כעס כלפי מי שהדגישו את ייחוסו. בסיפורים שסיפר ר' נחמן על הבעש"ט ניכר, לצד ההערצה וההשגבה, צורך למעט משהו מדמותו של הבעש"ט, כפי הנראה על מנת לפנות מרחב לדמותו שלו כצדיק הדור.⁴⁶ לעומת זאת ר' ברוך נבנה מייחוסו לבעש"ט, ויחסו כלפיו היה חיובי בתכלית. הוא הדגיש את זיקתו לבעש"ט, אף שהיה כאמור ילד רך במות הבעש"ט, והצניע באופן יחסי את השפעת רבותיו הישירים, ר' פנחס מקוריץ ור' מנחם מנדל מוויטבסק.

אימננציה ועבודה בגשמיות

מבקריו ומשמיציו של ר' ברוך תיארו אותו כנהנתן וכראוותן. דוד אסף הצביע על ר' ברוך כמכונן 'דרך המלכות' שבה נהגו גם צדיקי בית צ'רנוביל וצדיקי בית רוז'ין.⁴⁷ דרך צדיקית זו של הנהגה בעושר ובהרחבה הושתתה על תפיסת העבודה בגשמיות,⁴⁸ וזו נסמכה על תפיסת האלוהות האימננטית. הן את הרעיון האימננטי והן את העבודה בגשמיות כהשתמעות מעשית של רעיון תיאולוגי זה שאב ר' ברוך מהבעש"ט.⁴⁹ גם

46 ראו על כך בהרחבה: צ' קויפמן, 'הבעש"ט של ר' נחמן – פרק בהבנית דמות האב', קבלה, 36 (תשע"ז), עמ' 157–191; T. Kauffman, 'Self-Image and the Father-Figure: Rabbi Nachman', *HTR*, 110 (4) (2017), pp. 604–626. ראו עוד: הנ"ל, הולדת האב: ר' נחמן מברסלב והבעש"ט: השפעה והבניה (בדפוס).

47 ד' אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 304. על 'דרך המלכות' בחסידות רוז'ין ראו: שם, עמ' 303–336. על ר' ברוך כמי ש'התחיל לחיות חיים בכבוד וגדולה שלא כדרך הצדיקים נ"ע [נוחם עדן] שלפניו ו'התנהג ברחבה ועשירות' ראו: י"א קאמעהאר, דור דעה: ארבע תקופות חסידות בעשטי"ת בשנות ת"ק–ת"כ: סקירה כללית על שיטות נושאי דגל החסידות, ניו יורק תשי"ב, עמ' קעג, קעז; א' כהנא, ספר החסידות, תל אביב תשל"ח, עמ' 318.

48 אסף, דרך המלכות (שם), עמ' 311.

49 על אימננצייה ועבודה בגשמיות אצל הבעש"ט ראו: קויפמן, בכל דרכיך דעהו (לעיל הערה 24), עמ' 399–407.

אם ר' ברוך יישם באופן קיצוני את תפיסת העבודה בגשמיות, אין להתעלם מאמרותיו ומתורתיו המציגות את דרכו זו כביטוי מעשי של ראיית העולם שלו. קודם שאפנה למקורות יש להזכיר כי דברי ר' ברוך נשתמרו בשני אופנים. בספר 'בוצינא דנהורא' ובספרים רבים נוספים מופיעות אמרות קצרות של ר' ברוך. בדרך כלל אלו הברקות פרשניות או רעיונות קצרים שניתן לזכור לאורך זמן ולהעביר בעל פה בין תלמידים וחסידים. לעומת זאת בסוף ספר 'חסד לאברהם' נמצא קובץ דרשות של ר' ברוך, וניכר כי הדרשות בקובץ זה נכתבו על ידי אחד מחסידיו בסמוך לזמן שבו נאמרו. הדרשות בדרך כלל אינן ארוכות מאוד, אך יש בהן מהלכים דרשניים מפותחים ביותר.⁵⁰ באחת מדרשות אלו נאמר כך:

ישוב ירחמנו, שירחם אותנו ליתן רחמים בלבנו לרחם על השכינה להסיר המעיקין והמבדילין ממנה שיהיה מלא כל הארץ כבודו (יש' 1 3), והארץ האירה מכבודו (יח' מג 2) שיהיה בהירות ה' בכל הארציות הכל בלתי לה' לבדו (שמ' כב 19), כי זה כל האדם (קה' יב 13) [...] וזהו וקראתם דרור בארץ (וי' כה 10), בכל הארציות שלך יהיה חירות, שלא יהיה משועבד לשום דבר. ושבתם איש אל אחוזתו (שם), לשוב למקור חיות העולמות ומקום אחיותו חציבת נשמתו [...] וזהו [...] ודרור קן לה (תה' פד 4) [...] ודרור, שהוא עלמא דחירות. קן לה, אנו יכולים לעשות כמו קן שהוא כלי שיהיה יכול להיות השראת השכינה מאין סוף ועד אין תכלית.⁵¹

כפי שאנו מוצאים באמרותיו של הבעש"ט⁵² כך אצל רבים מממשיכיו ובהם ר' ברוך, התיאולוגיה האימננטית אינה תיאור מציאות אונטולוגית כי אם קריאה לפעילות אפיסטמולוגית, לעבודת תודעה. 'מלא כל הארץ כבודו' הוא מצב, אך יותר מכך, זוהי תוצאה של ההכרה האנושית והפעילות האנושית, המאפשרת לשכינה לנכוח בכל הארציות, ובה בעת מאפשרת לנשמת האדם לשוב למקורה הגבוה. ר' ברוך דיבר על ירידת השכינה לשכון בארציות ועל עליית הארציות לשורשה. אין בכך סתירה, משום

50 עובדה זו מלמדת כמובן גם שר' ברוך לא היה בור כפי שכתבו עליו גוטלבר ודובנוב, אם כי גם אמרותיו הקצרות מעידות על כך, וראו להלן. קובץ הדרשות שב'חסד לאברהם' הועבר – יחד עם קובץ דרשותיו של ר' אברהם מקאליסק שהגיעו אל ר' ברוך לאחר מותו – לידי ר' ישראל מרוז'ין. הלה איבדו בתקופת מאסרו, ולאחר מכן יגע ומצא העתקה מכתב היד אצל קרוב משפחתו וטרח על הוצאתו לאור, יחד עם דרשותיו של ר' אברהם המלאך, בשנת תרי"א. על גלגולי כתב היד ראו: אסף, דרך המלכות (לעיל הערה 47), עמ' 56–58. חלק גדול מהדרשות מקובצות גם בספר אמרות טהורות, זיטומר תרכ"ד.

51 אברהם בן דב בר ממזריץ', חסד לאברהם: פי שנים בדרושים על התורה, ירושלים תשנ"ה, עמ' קמ.

52 קויפמן, בכל דרכיך דעהו (לעיל הערה 24), עמ' 85, 134–136 ועוד.

שאלו שתי מטפורות המכוונות לאותו עניין עצמו, לייחוד הריבוי שבמציאות.⁵³ הכלים לכך, כפי שאמר ר' ברוך בהמשך דרשה זו, הם החוכמה והדעת, כלומר ההתבוננות בעולם, הרצון והכיסופים, והדיבור ('שבאמרי פיו הוא קורע כל המסכים').⁵⁴ כמו הבעש"ט וכרבים מממשיכיו השתמש ר' ברוך לפרקים בשפה הלוריאנית על מנת לתאר את הנוכחות האלוהית ברחבי ההווה ואת תפקידו של האדם כגואל נוכחות זו, לדוגמה: 'וצריך לשבר הקליפות הסובבים [...] ושיתראה טוב הגנוז, וכל הדברים שמזדמנים לאדם זה ניצוצות השכינה שנתלבשה במלבושים ודברים בטלים, וצריך להוציא יקר מזולל, שהדיבורים רודפים אחר האדם שיעלה אותם ולבררם'.⁵⁵ העלאת ניצוצות קדושים מבין הקליפות מתקיימת לא רק בשיחות חולין,⁵⁶ כי אם בכל התחומים הבטלים לכאורה. לדוגמה הסברו של ר' ברוך לצורך לקחת תרופות הוא שבכך אדם מעלה ניצוצות קדושים מ'הסמים המרים [...] השייכים לשורש נשמתו'.⁵⁷

הרעיון האימננטי מלווה את דרשותיו ואמרותיו של ר' ברוך גם בהקשרים שאינם שייכים לעבודה בגשמיות. הקב"ה שוכן בפיו של האדם, בליבו, במצוות התורה ועוד.⁵⁸

53 בדרשה אחרת אמר 'דהענין של קריאת שמע להמשיך יחודו בעולם ולידע שהוא אחד ואין יחיד כיחודו, כי הוא ממלא כל עלמין וסובב כל עלמין וכו' [...] שאור אין סוף ב"ה המקיף את העולם ובהשתלשלות העולמות עד נקודה אחרונה שם יותר קרוב לאור אין סוף ברוך הוא שבתוך כל עלמין [...] ' (ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם [לעיל הערה 51], עמ' קמג).

54 שם, עמ' קמא.

55 שם, עמ' קלט.

56 עוד על שיחת חולין ראו: בוצינא דנהורא, דף כא ע"א; וכן: מ"מ בודק, מעשה צדיקים: עם דברי צדיקים, לבוב תרל"ד, עמ' 16. ועוד ראו: 'אמר על עצמו. שמעולם לא דיבר שיחה בטילה. רק בכל פעם מה שהוא לומד. דבר זה הוא מדבר. וכל אדם הוא כך. אם יכול הוא ללמוד בהתורה. יכול הוא לדבר ג"כ שיחה אחרת. ואם אינו יכול ללמוד בהתורה. אינו יכול ג"כ לדבר. ואמר, ויברך דוד את ד'. לעיני כל הקהל ויאמר דוד (דה"א כט 10) פי' שבאמת ברך וקלס דוד את ד', אבל לעיני כל הקהל הי' נדמה. ויאמר דוד. כלומר שמספר איוה מעשה' (בוצינא דנהורא, דף ב ע"ב). וראו מקבילה: יהושע אברהם בן ישראל, גאולת ישראל: עם פירוש נופת צופים וחיות הקודש, אוסטראה תקפ"א, דף כ ע"א.

57 בוצינא דנהורא, דף טו ע"א. ומקבילות ראו: שמואל משינווה, רמתים צופים, ורשה תרמ"א, אליהו רבה ט, יד; נתן נטע מחלם, נטע שעשועים, ורשה תרנ"א, ליקוטים דף לט ע"ב ועוד. וראו: בוצינא דנהורא, א, ירושלים תשס"ז, עמ' כו-כו, הערה כז. רעיון דומה ראו: ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קמה, ובאופן מפותח ביותר: שם, עמ' קלא-קלב.

58 ראו לדוגמה: 'שיש בכל מצוה ומצוה בחי' [נת] ד' אלקים' (בוצינא דנהורא, דף יד ע"א). וכן ראו: פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים (לעיל הערה 14), פרשת ראה, דף סג ע"א. ועוד ראו: 'כי פי ה' דיבר, מייך מויל רעט גאט [הפה שלי - מדבר (את דבר) האל] (אהרן מקרלין, בית אהרן, ברודי תרל"ה), פרשת נח, דף כד ע"ב; ומקבילה: בוצינא דנהורא, דף י ע"ב).

שפת האימננצייה מגוונת ומתאימה את עצמה להשתמעותה המעשית. באחת הדרשות המובאות משמו ביאר ר' ברוך כי הבן הרשע מארבעת הבנים בהגדה של פסח, שנאמר עליו ש'כפר בעיקר', כפר למעשה בעבודה בגשמיות ובאימננצייה:

רשע מה הוא אומר מה העבודה הזאת לכם וגו' ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל כפר בעיקר. אמר כי הי"ג מדות שהתורה נדרשת בהם. הוא נגד הי"ג עיקרין. והנה בהי"ג מדות יש פרט וכלל. פרט הוה מי שעובד את השי"ת [השם יתברך] בענינים פרטים. היינו בתורה ותפלה. וכלל הוא מי שעובד את ד' בכל עשיותיו. היינו באכילה ושתיה [יה] ושאר גופניות. ומי שכופר בכלל זה. כופר ממש באחד מהי"ג עיקרין. שהוא היה הנה ויהיה שמורה שהוא הוה תמיד. ובכל הענינים יש מציאותו ועבודתו ית' [ברך]. וזהו מאמר בעל מסדר האגדה [צ"ל: הגדה]. רשע מה הוא אומר מה העבודה הזאת לכם. היינו שהרשע שואל שאלה מה ענין עבודה שייך בלכם. היינו באכילה ושתיה שהם צורך הגוף. וכופר בהכלל מהי"ג מדות. ולפי שהוציא את עצמו מן הכלל. כפר בעיקר. היינו באחד מהי"ג עיקרין.⁵⁹

בדרשה זו יש הבחנה ברורה בין עבודת ה' במצוות, שהיא פרט, כלומר עבודה ספציפית ומוגבלת, ובין עבודה בגשמיות, שהיא כלל, הוה אומר עבודה החובקת את כל הענינים'. עבודה זו מזוהה גם עם 'לכם',⁶⁰ כלומר עם צורכי הקיום האנושיים: אכילה, שתייה וכו'. מי שמתכחש לעבודה זו מתכחש למעשה למציאותו של הקב"ה בכל זמן ובכל מקום. על כן מי שהוציא עצמו מן הכלל, כלומר מעבודה בגשמיות, ממילא 'כפר בעיקר' – בעיקר האמונה ש'הוא היה הוה ויהיה' – במשמעותו החסידית, של אימננצייה בכל ההווה. אמירה חריפה זו עשויה להיות תגובה על דברי מבקריו של ר' ברוך על אורח חייו, שהיה בו מימוש רחב וניכר לעין של עבודה בגשמיות. דרשה נוספת מבארת את עניין 'כי תהיין לאיש שתי נשים האחת האוהבה והאחת שנואה' (דב' כא 15) כמכוון לשני אופני עבודת ה': האישה האוהבה היא עבודה בתורה ובתפילה, ש'אהובה ונחמדה בעיני כל רואיו', ואילו השנואה היא העלאת ניצוצות קדושים מכל עניני הארציות, והיא 'בבחי' [נת] שנואה בעיני העולם', כלומר נמתחת עליה ביקורת רבה. אף על פי כן, קבע ר' ברוך, אין לבכר את בן האוהבה, ובעיני הקב"ה נחשבת העבודה בגשמיות 'פי שנים

59 בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כג ע"ב–כד ע"א. וראו מקבילות: בוצינא דנהורא, ירושלים תשס"ז, עמ' עט–פ, הערה מז.

60 על פי מאמר חז"ל בנוגע למועדים: 'הציו לה' חציו לכם' (בבלי, ביצה טו ע"ב). במספר דרשות משם הבעש"ט יש התייחסות לדרך כלל ודרך פרט בויקה לעבודה בגשמיות, אך באופן אחר. ראו: קויפמן, בכל דרכיך דעהו (לעיל הערה 24), עמ' 142–145.

כעבודת האהובה'.⁶¹ גם דרשה זו עשויה להיות התייחסות אפולוגטית ליחסה של הסביבה אל הנהגתו של ר' ברוך.

בחלק מאמרותיו של ר' ברוך נראה כי אידיאל העבודה בגשמיות שייך לדעתו לכל אדם. לדוגמה: 'היתה לי דמעותי לחם וכו' באמור אלי כל היום איה אלהיך (תה' מב 4). כי יש אנשים הרבה שמקשרים את עצמם להבורא ב"ה רק בשעת התפילה. ואח"כ כל היום נשכה מלבם עבודת השי"ת. וזהו באמור אלי כל היום איה אלהיך, כלומר כל היום במה עבדת את ד'".⁶²

אומנם באמרות אחרות דומה כי עבודה בגשמיות היא דרך לצדיקים בלבד. לדוגמה בדרשה על הפסוק 'ויהי בשלח פרעה את העם ולא נחם אלהים דרך ארץ [...] כי קרוב הוא' (שמו' יג 17), אמר ר' ברוך: 'כי מעשה הצדיקים [...] אשר מנהיגים עצמן בדרך כל הארץ. אוכלים. ושותים. וישנים. ומתפללים מעט. ורוב דיבורם הוא בעניני עסקי העולם. ובמדות הללו המה עובדים את ד'. אין לבן אדם ליקח ראי' [ה] מהם'.⁶³ זאת משום שהצדיק קדוש מילדותו ואין לו צורך להיאבק ביצר הרע. לעומת זאת אדם רגיל שינסה לחקות את הצדיק יידחה על ידי היצר הרע. על כן כשמדובר במסעו של 'העם', יש להיזהר מלהנחותם 'דרך ארץ', כלומר בעניינים ארציים, שכן 'קרוב הוא', כלומר 'קרוב לנטותם מדרך האמת'.

משמו של ר' ברוך מובאת מסורת על אודות השאלה שנשאל הבעש"ט 'מה עיקר העבודה', כלומר מה הוא חידושו של הבעש"ט. תשובתו הייתה 'שיראה אדם. להמשיך על עצמו. שלשה דברים הללו. היינו אהבת ד' ואהבת ישראל. ואהבת התורה. ואין צריך לעשות סיגופים'. ר' ברוך התייחס למסורת זו וקבע כי זוהי מדרגת האדם הגדול, אך 'אדם הבינוני' צריך להיזהר, לאכול בצמצום ואף להתענות. אומנם 'מי שממשיך כל הדברים הגשמים לשורשן. הוא חביב. לפני הקב"ה'.⁶⁴

בדרשה נוספת קשר ר' ברוך את העושר האישי, העבודה בגשמיות, ואת תפקידו של צדיק הדור. ר' ברוך דרש את מאמר הגמרא 'מן שית מילי אתער רבי עקיבא',⁶⁵

61 בוצינא דנהורא, דף ט ע"א.

62 שם, דף יב ע"א. וכן ראו המובאה לעיל הערה 56, שלפיה הציג ר' ברוך אידיאל של עבודה בגשמיות וקבע 'וכל אדם הוא כך'. וכן ראו: 'מותר ומותר הם אותו' [ת] אחדים רק כשמונחים נקודה בהתויף [באות תי"ו] נעשה מן מותר נותר [צ"ל: מותר] ר"ל [רצה לומר] כשאדם מכוון באכילתו לש"ש [לשם שמיים] [שהיא הנקודה אמיתיות] אפילו אוכל מותרות וכיוצא כשיודע שעושה באמת לש"ש הכל נכון' (דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד [לעיל הערה 35], ליקוטים יקרים).

63 בוצינא דנהורא, דף א ע"ב.

64 שם, דף טו ע"ב.

65 בבלי נדרים נ ע"א.

וביאר באופן דרשני כמה ממקורות עושרו של ר' עקיבא. עיקר הדרשה טובבת סביב המילה 'שית', המרמזת לאבן השתייה. ר' עקיבא בדרשה זו הוא 'צדיק הדור', ועל כן הוא הוא אבן השתייה, 'והוא משקה את כל העולם להוריק השפעה על ידו בכל העולמות'. הצדיק משבר את הקליפות ומוציא 'יקר מזולל', כלומר מעלה ניצוצות קדושים, ובה בעת 'נמשך נשמתו הקדושה בתוך הגוף ונתקדשו כל אבריו',⁶⁶ וכך הוא הופך לצינור המריק שפע לעולם, ומתוך כך ממילא אף הוא עצמו מתעשר. דומה כי גם בדרשה זו חשף ר' ברוך בראש ובראשונה את תפיסתו העצמית כמי שמריק שפע לעולם באמצעות עבודתו בגשמיות, ומתוך כך זוכה בעצמו לשפע, והשפע מאפשר לו להגביר את עבודתו בגשמיות, וחוזר חלילה.

כאמור אידיאל העבודה בגשמיות הוא חידוש משמעותי של הבעש"ט, ור' ברוך המשיך אותו באופן רעיוני, ואף מימש דרך זו באופן מעשי בהרחבה רבה. באחת המסורות שנזכרה לעיל, שלפיה ר' יעקב יוסף מפולנאה אמר לר' ברוך ששמע מהבעש"ט שר' ברוך ימלא את מקומו, הקשרה של אמירה זו הוא שר' ברוך עישן מקטרת בפני ר' יעקב יוסף, והלה שאל אותו 'התוכל אתה לשאוב טאביקע'. כמו הבעש"ט. כי הבעש"ט. כשרצה לילך לעולמות העליונים. הי' שואב טאביקע'.⁶⁷ עישון המקטרת היה אחד מסממני החסידים שעוררו את ביקורת המתנגדים. גם פעולה זו מזוהה במסורות על אודות הבעש"ט כעבודה בגשמיות, כלומר כמעשה שלכאורה אין בו כל ערך דתי, אך הבעש"ט, דווקא באמצעות פעולה זו, הגיע לעולמות עליונים. היכולת 'לשאוב טאביקע' כמו הבעש"ט מתפקדת במסורת זו כראיה להמשכיות מורשתו המעשית והרוחנית על ידי ר' ברוך.

שלא כר' ברוך, ר' נחמן מברסלב לא אימץ באופן משמעותי את אידיאל העבודה בגשמיות. בהיותו נער צעיר הוא נאבק בצרכיו הגופניים, כפי שמתואר ב'חיי מוהר"ן'.⁶⁸ בבגרותו התרככה עמדתו קמעא, אך ככלל עבודה בגשמיות לא הייתה אחת התמות החסידיות שהעסיקו אותו. יתר על כן, ר' נתן תיאר את שמעו של ר' נחמן כמי ש'ממאס במנהגי המפורסמים, היינו שעשו ההתאספות של אכילה ושתייה עיקר בעבודת השם יתברך'.⁶⁹ גם כנגד עישון המקטרת יצא ר' נחמן, ואף סיפר סיפור על הבעש"ט שלפיו דווקא עישון המקטרת הוא שגרם לבעש"ט למחשבה זרה בתפילה.⁷⁰

66 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קמג.

67 בוצינא דנהורא, דף כ ע"ב.

68 ראו לדוגמה: ר' נתן שטרנהרץ, שבחי הר"ן, ירושלים תשנ"ה, סעיפים א, ט, טו-יז, כא, כה.

69 א' חזן, 'אבני'ה ברזל', הנ"ל, כוכבי אור המנוקד, ירושלים [חש"ד], עמ' שכב, אות ו. וראו: גרין, בעל היסורים (לעיל הערה 44), עמ' 58.

70 קויפמן, הולדת האב (לעיל הערה 46), פרק ג.

תפילה ולימוד תורה

כידוע אחד מחידושי של הבעש"ט היה הדגשת ערכה של התפילה על פני ערך לימוד התורה, ושיאה של התפילה התבטא במצב אקסטטי, שהוא גם שיאה של הדבקות.⁷¹ הבעש"ט כמוכן לא התנגד למצוות תלמוד תורה ולא התעלם ממנה, אך הוא לא העריך למדנות אינטלקטואלית, ושאף לדבקות גם בלימוד תורה, ולו דרך מדיטציה על אות אחת בלבד.⁷² בניגוד לדימוי הבור שדבק בו בראשית המחקר, בהמשך התבררו יותר ויותר מקורות השראתו המגוונים של הבעש"ט מתוך אמרותיו, והתמונה הפכה מורכבת יותר.⁷³ הבעש"ט אומנם לא היה למדן במובן הקלסי של המילה, אך הכיר מגוון מקורות רחב, וניחן ביכולת יצירתית להגיע לתובנות חדשות מתוך המרחב הספרותי שהכיר. דברי התורה שלו הם בדרך כלל הברקות פרשניות חדות,⁷⁴ שנאמרו בעל פה, ומטרתם הייתה לעורר את השומע לרגש ולעשייה. מתוך הספרות היהודית התמקד הבעש"ט בטקסטים קבליים, וגם בהם ביקר את העיון האינטלקטואלי והעדיף מעורבות חווייתית וקיומית בלימוד.

בהשוואה לבעש"ט לא רבות המסורות המוקדמות יחסית על ר' ברוך הנוגעות לנושאים אלו, זאת שלא כעניינים אחרים שהובאו לעיל ושיובאו להלן. עם זאת עיון במסורות המועטות מפי ר' ברוך ועל אודותיו מלמד על קווי דמיון מסוימים לדמותו של הבעש"ט בהקשרים אלו.

כמו הבעש"ט קרא ר' ברוך להתפלל על השכינה, וממילא יזכה המתפלל גם להשלמת חסרונו אגב השלמת חסרונה של השכינה.⁷⁵ וכמו הבעש"ט הוא שאף לתפילה אקסטטית.

71 ג' שלום, "דבקות" או "התקשרות אינטימית עם אלהים", ד' אסף וא' ליבס (עורכים), השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 237-258, בעיקר עמ' 245-248.

72 שלום, דבקות (שם), עמ' 247.

73 ח' פדיה, 'הבעל שם טוב, ר' יעקב יוסף מפולנאה והמגיד ממזריטש: קווי יסוד לגישה טיפולוגית דתית', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 25-73, בעיקר עמ' 35-45. וראו לאחרונה: ר' הורן, "כי הוא גילה מקור יקר תפארת חכמה זו": בירורים במכלול זיקותיו של הבעש"ט לקבלה הלוריאנית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ז.

74 A. Green, 'The Hasidic Homily: Mystical Performance and Hermeneutical Process', B. Cohen (Ed.), *As a Perennial Spring: A Festschrift Honoring Rabbi Dr. Norman Lamm*, New York 2013, pp. 237-264, esp. pp. 249-251

75 בוצינא דנהורא, דף טו ע"א, וכן: שם, דף יב ע"ב; ומקבילה ראו: ש' לרנביץ, כבוד התורה, לבוב תרל"ג, פרשת תצוה, דף מד ע"ב. על נושא זה במובאות משם הבעש"ט ראו: קויפמן, בכל דרכי דעהו (לעיל הערה 24), עמ' 99-102.

אחת המסורות על אודותיו, החוזרת בווריאציות שונות, עוסקת באופן אמירתו האקסטטי את שיר השירים בערב שבת: 'כמלאך אלקים צבאות הוא והוא בוער כאש וההתלהבות הוא עד למעלה'.⁷⁶ על פי מסורת זו לא היה אפשר להישאר בחדר בזמן שר' ברוך אמר שיר השירים, 'כי הוציאו ממחשבתו ורעיונותיו והפשיטו מהגשמיות וכל מי שאינו רגיל בדביקות ובהתפשטות הגשמיות קרוב שיחלה וימות כנודע'. מנחם מנדל בודק סיפר על ר' צבי הירש מזידיטשוב ור' יהודה גרשון מראדזיל שהתחבאו בחדר על מנת לחזות באקסטזה של ר' ברוך – ר' יהודה גרשון לא יכול היה לעמוד ב'אש הגדול הנורא', ואילו ר' צבי הירש נשאר עד הסוף וזכה ל'רוח חדשה ממרומים'.⁷⁷

ר' ברוך ביכר תפילה בכוונה פשוטה.⁷⁸ זה היה גם יחסו הכללי למצוות, שלא עודד שימוש בכוונות ובשמות על פי קבלת האר"י.⁷⁹ בעניין זה כפי הנראה נטה ר' ברוך יותר מאשר הבעש"ט לפשטות ולעממיות.⁸⁰ לצד הדגש החסידי הכללי על כוונת הלב ביטא ר' ברוך גם עמדה שיש ערך אפילו לתפילה 'בלא לב'. רק בפה לבד.⁸¹ ועם זאת התפילה שאליה שאף ר' ברוך היא זו שבה 'מתחיל ממטה למעלה, שמדבר ומקשר את עצמו ומזכך עם הדיבורים ומעלה למעלה. וזהו מ"ש [מה שנאמר] (שמ"ג 16) פקד פקדתי, סימן מסר

76 בודק, מעשה צדיקים (לעיל הערה 56), עמ' 14–15; ראו גם: א' ולדן, קהל חסידים: כולל הרבה ספורי נוראות ונפלאות מרבתינו [...] רבי ישראל בעש"ט ואחריו תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ורשה תרכ"ו, דף לז ע"א; מ"מ בודק, מגילת יוחסין וסדר הדורות מתלמידי בעש"ט, לבוב תר"ל, פרק א, דף יא ע"א; בוצינא דנהורא, דף כג ע"א–ע"ב. אומנם בספר 'זכרון טוב' מופיעה מסורת שלפיה ר' יצחק מנשכיו טען כי מסורת זו על אמירת שיר השירים 'אינו אמת [...] אמנם תהלים היה אומר בכל יום בבכיות גדולות בחדר לבדו ואין איש עמו' (י' לנדא, זכרון טוב: והוא ספורי מעשיות מהרב [...]) מנעסכאיז, פיוטרקוב תרנ"ב, דף יב ע"א), אך אין סיבה לבכר מסורת זו על פני האחרות.

77 בודק, מעשה צדיקים (שם).

78 'שמעתי בשם הקדוש רבי ברוך שפירוש המלות בפשוט גבוה מכל הכוונות' (ישראל דב מווילדניק, שארית ישראל, לבוב תרכ"ד, שער ההתקשרות, שער א, דרוש ה, מאמר א, דף ז ע"א).

79 אחת האמרות החוזרות משמו היא דרשתו על הפסוק 'כי הגדלת על כל שמך אמרתך' (תה' קלח 2): 'כי יש על כל מצוה כוונות ושמות הקדושים אבל עיקר הכוונה. הוא. בכל מצוה לקיים רצון הבורא [...] וזהו כי הגדלת על כל שמך. היינו על כל שמות הקדושים. אמרתך. לכיון שאמרת ונעשה רצונך וזהו תכלית הכוונה'. ראו בוצינא דנהורא, דף י ע"א. וכן ראו: יהושע אברהם בן ישראל, גאולת ישראל (לעיל הערה 56), דף כא ע"א.

80 ראו בעניין זה: הורן, זיקותיו של הבעש"ט (לעיל הערה 73).

81 בוצינא דנהורא, דף ז ע"א; דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד (לעיל הערה 35), ליקוטים יקרים; א' טייכר, אור צדיקים: ליקוטים [...] בתורה ובנביאים ובכתובים אשר אספם וקבצם וסידרם חד מחסידי קמאי [...] מאשר שמע מרבתינו, קולומי תרמ"ו, דף ב ע"ב. מקבילות נוספות ראו: בוצינא דנהורא, א, ירושלים תשס"ו, עמ' רלט–רמ, הערה לג. עמדה זו מיוחסת גם לבעש"ט באחת המסורות על אודותיו. ראו: שבחי הבעש"ט, מהדורת א' רובינשטיין, ירושלים תשנ"ב, סעיף קכה, עמ' 236.

להם מי שיבוא לגאול אותם שיהיה פה קד, שנשרף הפה שלו, שיהיה כבוד פה.⁸² דברים אלו מופיעים בסיומה של דרשה ארוכה מפי ר' ברוך המבארת את מהות האפיון של משה כ'כבוד פה וכבוד לשון', על מנת להבהיר מהו הדיבור הראוי. דיבור זה, הן בתורה והן בתפילה, אמר ר' ברוך, תכליתו ש'היה דבוק במחשבתו עד שאינו יכול להביא לתוך ה' מוצאות הפה'.⁸³ חוסר היכולת לבטא כשורה דיבור הנובע ממוחו ומכוחו של הדובר מעיד במקרה זה על ביטול היש, שמאפשר לאדם להגיע לגילוי שכינה. או אז מדבר הקב"ה מפי האדם, ועל כן כאמור 'נשרף הפה שלו'. אם כן הדבקות האקסטטית היא תכליתן של התפילה ושל התורה וגם עדות לכך שמי שהגיע למעלה זו הוא מי 'שיבוא לגאול אותם'.

ר' ברוך הוצג כאמור כבור, בדומה לדימוי השגוי שדבק בבעש"ט בכתבי המשכילים. אומנם ניכר כי ר' ברוך לא היה למדן, ועל כן המסורות החסידיות מתארות אותו כמי שלא היה לו צורך ללמוד, שכן לא שכח את התורה שלמד במעי אמו,⁸⁴ או כינוקא, כלומר כבעל ידע סודי שאינו ממקור ממוסד.⁸⁵ רוב האמרות משמו הן הברקות פרשניות קצרות ומחודדות,⁸⁶ כמו אמרותיו של הבעש"ט, אך הדרשות שנשתמרו בקובץ שבספר 'חסד לאברהם' ארוכות ומפותחות יותר. מכל מקום גם מאמרותיו וגם מדרשותיו ניכרת היכרות רחבה של הגמרא, המדרש, ה'זוהר' וה'תיקונים', לצד ספרים נוספים.⁸⁷ מסורות על אודותיו מעידות שפעמים רבות לא אמר דברי תורה בטיש,⁸⁸ ואף הצדיק זאת בנימוק שהצדיק יכול לקדש את השבת גם בדיבור על עניינים ארציים.⁸⁹ עם זאת המסורות שנשתמרו משמו מעידות שלא היה זה מנהג של קבע שלא לומר דברי תורה.⁹⁰

82 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קכו.

83 שם, עמ' קכה.

84 בשם האדמו"ר מקוברין. ראו: פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), ב, עמ' רי.

85 שם, עמ' ריא. לעומת זאת מסורת אחרת קובעת כי כבר בגיל 11 או 12 היה בקי בש"ס בבלי וירושלמי, ומעט אחר כך 'בכל חדרי סתרי תורה'. ראו: שם, עמ' מז.

86 וראו דברי תלמידו ר' דוד שלמה מטולטשין לאחר שציטט משם ר' ברוך אמרה קצרה: 'עכ"ל [עד כאן לשונו] בקיצור כדרכו בקודש תמיד כידוע לכל שהיו מסתופפים בצלו צל הקודש' (דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד [לעיל הערה 35], פרשת וזאת הברכה).

87 פה ושם נזכרים בדבריו ספרים נוספים כגון 'ספר יצירה', 'עץ חיים', 'מגלה עמוקות' ו'שבט מוסר'.

88 ראו לדוגמה: פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), א, עמ' מא. מסורת זו מספרת על שבת שבה שהה ר' מנחם נחום מטשרנוביל אצל ר' ברוך. במנוחת הצוהריים הוא 'הלך בהיכלות העליונים כדרך הצדיקים הגדולים' והגיע להיכל ש'נעשה מן התורות של ר' [רבנו ר'] ברוך מה שאינו אומר ומוציא בפיו דהיינו שנופלים במחשבתו תורות גבוהים עליונים ומחזיק אותם ואינו אומרם'.

89 בוצינא דנהורא, דף כא ע"א.

90 ראו לדוגמה את המסורת שלפיה ר' שלום יוסף, בכורו של ר' ישראל מרוז'ין, היה נוהג בכל שבת

ר' ברוך הדגיש את חשיבות החידוש בלימוד תורה, לדוגמה: 'התקן עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך. וקשה הלא כתיב לא ימושו מפייך ומפי זרעך וכו' (יש' נא 21). א"כ [אם כן] הוי התורה בירושה. רק הפי' היא כך. שילמוד תורה כזאת שאינה באה לך בירושה הכוונה בזה שכל איש ישראל צריך לחדש בעצמו ולפעול בתורה שזוהו נקרא תורה שבע"פ'.⁹¹ התחדשות זאת כרוכה בכך שאדם ימצא מהו הסגנון ומהו התוכן שמהם הוא מקבל חיות בלימוד:

שעיקר השגה היא בתורה שבע"פ ושצריך לחדש תמיד בתורה בחיות חדש [...] שכ"א [שכל אחד] צריך לעמול ביגיעה רבה שיבא לחלק שלו ולחיות שלו בתורה [...] יש איש שמקבל חיות מלימוד פסוק. ויש שמקבל חיות מגמרא. ויש שמקבל חיות מזוהר, וכ"א צריך לחפש ולמצוא החיות הקודש שלו בהתורה [...] ולחדש עצמו בדורותיו. ר"ל בכל הדיר"ות שלו. להיות תמיד מתהלך [...] והעיקר היא התורה שבע"פ לחדש תמיד בתורה חיות חדש וקדושה ודרך והילוך כי רזין דאורייתא אין אנו יודעים רק להתחדש בעצמו.⁹²

החיות בלימוד קשורה לא רק ביצירתיות ובחידוש כי אם גם באופן ההתקשרות בתורתם של הראשונים והחייאתם באמצעות הלימוד. מסורת משמו של הבעש"ט מבארת את דברי הגמרא 'כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובבות בקבר'.⁹³ 'זוה הלומד, בהכנסו עם החיות ומוחין שלו לתוך החיות ומוחין של הצדיק שטמן בדבריו נקרא אתדבקות רוחא ברוחא ושפתותיו דובבו' [ת] בקבר כנודע זה מדברי הבעש"ט נשמתו בגנוי מרומים'.⁹⁴ באופן דומה נמסר מפי ר' ברוך: 'שאם רוצה לשנות

'שאמרו לפניו מאמר מהרה"ק [מהרב הקדוש] ר' ברוך [ממו'בוז'], והוא עשה עיטור ועיטוף לעטרהו ולעטפו באמרי נועם שלו' (ח"א דייטשמן, שמועות טובות [...]) והוא מאמר קדישין, ורשה תרנ"ו, עמ' 14). וכן ראו את התייחסותו של ר' צבי הירש מסמוטריטש לכך שהן ר' אברהם מקאליסק והן ר' ברוך ממו'בוז' – שתיאר אותו כ'אוהבי אהבת נפשי הרב החכם הגדול ניצוצא דנורא האלקי' – לא כתבו את תורתם בספר, משום 'שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו', כלומר משום שרצו ללמד בפיהם, אך לשמור את תורתם, כלומר לתת לשמרים שבה להתפתח כך שתוסיף ותגדל. ראו: צבי הירש בן יצחק, כתם פז, קפוסט תקצ"ג, הקדמה.

91 אהרן מקרלין, בית אהרן (לעיל הערה 58), פרשת נח, דף כה ע"א. וראו גם: בוצינא דנהורא, דף יב ע"א.

92 אהרן מקרלין, בית אהרן (שם).

93 בבלי, בכורות לא ע"ב.

94 מנחם נחום מטשרנוביל, מאור עיניים [...] על התורה, עם ישמח לב: על אגדות הש"ס, ירושלים תשמ"ט, ליקוטים למסכת שבת, עמ' שב-שג.

מילי דאביי צריך מקודם לקשור את נפשו. בנפש דאביי. ומחמת זה הוא יכול ללמוד מילי דאביי. דהוא. כמו אביי בעצמו אומר דבר זה. ואח"כ כשלומד. מילי דרבא. צריך לקשור נפשו בנפש רבא. וזהו פי' הגמרא האומר דבר בשם אומרו שפתותיו דובבות בקבר. דהוי כמו שהתנא בעצמו אומר זאת'.⁹⁵ רעיון זה מופיע גם ב'ליקוטי מוהר"ן':

וכשהאדם לומד בקדושה ובטהרה איזה דין ופסק, שחידש איזה תנא או צדיק אחר, על ידי זה נעשה בחינת נשיקין, ונשיקין זה בחינת התדבקות רוחא ברוחא, כי הפסק הזה הוא דיבורו של התנא, ודיבור הוא החיות, כמו שכתוב (בר' ב 7): לנפש חיה, ותרגומו: לרוח ממללא [...] כשלומדים את החידוש הזה, וכשמכניסין הלימוד והחידוש בתוך פה, נמצא שמדבקין רוח הצדיק שחידש זה החידוש, עם רוח ממללא, היינו עם דיבור הלומד זה החידוש עכשיו, וזאת ההתדבקות רוחא ברוחא נקרא נשיקין [...] כמו שאמרו חכמינו זכרונם לברכה (יבמות צז): שפתותיהם דובבות בקבר, וזה על ידי בחינת נשיקה.⁹⁶

יש לציין כי צדיקים רבים הזכירו מאמר תלמודי זה, אך ככל שבדקתי הדגש הוא תמיד על כך שבכוחו של לימוד תורה להחיות את התנא או האמורא, ואין התייחסות לאופן הלימוד המוביל לכך. אצל הבעש"ט, ר' ברוך ור' נחמן הודגשה הדרך: התקשרות חיה עם הטקסט והתדבקות רוח הלומד ברוח התנא הן המדובבות ומחיות את הטקסט ודובריו. בהקשר זה יש מסורות סיפוריות הן על הבעש"ט והן על ר' ברוך המתארות את אופן הלימוד החי שלהם בהשוואה ללימוד מנוכר של מי מעמיתיהם. על פי אחת המסורות על המפגש הראשון של הבעש"ט עם המגיד ממזריטש, ביקש הבעש"ט מהמגיד לומר בפניו 'מאמר א' [חד] בספר עץ החיים'. לאחר שהלה אמר את הפשט במאמר, אמר לו הבעש"ט 'אינך יודע כלום', ולימד אותו באופן שהבית התמלא באור, האש ליהטה, והם ראו מלאכים.⁹⁷ באותה רוח מספרת אחת המסורות על ר' ברוך שבהתכנסות בל"ג בעומר ביקש מאחד הנוכחים לומר מאמר 'זוהר', ולאחר שהלה עשה כן אמר ר' ברוך: 'אם אתם יכולים ללמוד בנגלה כמו בס' [פר] הזוהר. אין אתם יכולים ללמוד כלל'. לאחר מכן ביקש ר' ברוך מר' יוסף מיאמפולי, חתנו, לומר 'זוהר', והוא השיב שהוא יכול לומר רק את 'פי' המילות'; ר' ברוך אמר שסייע לו, 'ובכל פעם שסייעו צווח הרב ה"ק ר"י [הקדוש

95 בוצינא דנהורא, דף ו ע"א.

96 ר' נתן שטרנהרץ, ליקוטי מוהר"ן קמא, ירושלים תשנ"ד, יב, א.

97 ישראל בן אליעזר הבעש"ט, כתר שם טוב השלם, ב, ורשה תר"ף, דף נד ע"א-ע"ב. לגרסה נוספת

ראו: שבחי הבעש"ט (לעיל הערה 81), עמ' 126-129.

ר' יוסף] הנ"ל בקול כמי ששופכים עליו רותחין'.⁹⁸ על פי מסורת אחרת כאשר שמע ר' אברהם יהושע השל מאפטא את ר' ברוך אומר 'זוהר' הוא התעלף.⁹⁹ מסורות רבות נוספות מלמדות על מרכזיותו של ספר ה'זוהר' עבור ר' ברוך ועל הזדהותו עם רשב"י.¹⁰⁰ אשר ללימוד הנגלה, לצד ההנחיה כיצד יש ללמוד, זוהר ר' ברוך מפני לימוד אינטלקטואלי הפוגע בדבקות,¹⁰¹ או כזה שאינו תורם לתיקון מידותיו של הלומד.¹⁰² אם כן ר' ברוך המשיך את הבעש"ט בדגש על התפילה הנלהבת והאקסטטית. גם בלימוד מיקד ר' ברוך את תשומת הלב בממד הרגשי: בקריאה ללימוד שיש בו התקשרות עם הטקסט והחייאתו ובה בעת החייאת הלומד. אמרותיו של ר' ברוך בדרך כלל קצרות ובעלות איכות דקונסטרוקטיווית, כאלו של הבעש"ט, ומטרתן לעורר את לבבות השומעים.

ר' נחמן הדגיש, בדומה לר' ברוך, את חשיבות הלימוד החי והמחיה וכן את מרכזיותם של היצירה והחידוש. בדומה לר' ברוך הוא הזדהה עם רשב"י ברמה עמוקה ביותר. אך שלא כמו הבעש"ט ור' ברוך גם יחד, היה ר' נחמן למדן מובהק, אמירת תורה הייתה קריטית במפגש בינו ובין חסידיו, ותורותיו ארוכות ומורכבות. ר' נחמן אף כתב את תורותיו, ובשלב מסוים החליט לפרסמן, וכן תבע מחסידיו ללמוד תלמוד והלכה לצד ספרות קבלית. בעוד ר' נחמן הטה את המסורת המשפחתית לכיוון מעמיק ולמדני יותר,

98 בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כז ע"ב.

99 פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), ב, עמ' קעה. ראו גם: שם, עמ' מג. וכן ראו: מידנר, כתבי קודש (לעיל הערה 36), עמ' 20, אות קא.

100 ראו לדוגמה: ופ"א [פעם אחת] נתן זוהר על לבבו ואמר בזה הלשון, רשב"י איך קען דעך. אין די קענסט מעך [אני מכיר אותך ואתה מכיר אותי] (בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כז ע"א). וראו שם גם מסורת על חלום של ר' ברוך שבו שיבח אותו רשב"י כ'אדם השלם'. ראו גם: פרגר, כתבי ר' יאשע (שם), ב, עמ' מא.

101 יש ב"א [בני אדם] שמשוקעים כ"כ בהלימוד עד שנשכח מלוח לבם יראת הש"י [השם יתברך] [...]. ולזה איתא בספרים שצריך באמצע הלימוד לנוח קצת ולהתיישב לפני מי הוא לומד' (טייכר, אור צדיקים [לעיל הערה 81], פרשת מקץ, דף ב ע"ב).

102 'אעפ"י [אף על פי] שסבית ובלית ימך בהתורה. עדיין לא זזת ממנה מאומה ולא נגעת בה. והא ראי' [ה] דהא לא למדת ממנה שום מדה טובה' (בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כא ע"ב). ראו גם: יהושע אברהם בן ישראל, גאולת ישראל (לעיל הערה 56), דף כב ע"א. ועוד ראו: 'מי שראה את המציאה ונפל עליה [בבלי, בבא מציעא י ע"א] שראה איזה חידוש בהתורה. ונפל עליה. והיה לו בחינת נפילה. היינו שמתגאה ח"ו בתורתו. אז בא אחר והחזיק בה. היינו הסטרא אחרא ח"ו [חס ושלום] (בוצינא דנהורא, דף יא ע"ב). וראו מקבילה: פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים (לעיל הערה 14), פרשת וירא, דף טו ע"ב.

משך ר' ברוך לקוטב המנוגד, הרגשי, באופן נחרץ יותר מהבעש"ט. בכמה מדרשותיו דיבר ר' ברוך במפורש על קדימותו של הלב גם בהקשר שגובל באנטינומיה (ראו להלן).

הדגם המיסטי-המאגי

ההשמצות שנקשרו בר' ברוך מתארות אותו כראוותן וכגאוותן. מן הדרשות והאמרות שהשמיע ר' ברוך לחסידיו מתברר כי סוגיית הענווה והגאוה העסיקה אותו עד מאוד, בעיקר בזיקה לשאיפת הדבקות מצד אחד ולכוחו של הצדיק מצד אחר. הענווה והגאוה – או שמא יש לומר הענווה והכרת הערך העצמי – הן למעשה שני פנים בדמותו של הצדיק החווה את התנועה המיסטית-המאגית.¹⁰³ הציר המיסטי, שעניינו ביטול היש עד כדי השגת דבקות, מותנה ביכולת להגיע לענווה מוחלטת.¹⁰⁴ הציר המאגי, שעניינו המשכת שפע מהמקור האין-סופי, מתוך חוויית הדבקות, כרוך מיניה וביה בתפיסה עצמית כצינור וכשביל להובלת השפע ממקורו אל העולם, תפיסה שיש בה ממד של הזדהות עם האלוהות. דומה כי תפיסתו העצמית של ר' ברוך כמאגיקון נשמעה ברמה, אך עבודתו העצמית ודבריו על אודות ביטול היש, ענווה ודבקות נותרו בכתובים או בליבות חסידיו. עיון בשני ההיבטים בדמותו ובתורתו של ר' ברוך עשוי להציע תמונה מאוזנת ומהימנה יותר. תמונה זו אף תשקף את זיקתו של ר' ברוך כממשיך הן לסבו הבעש"ט והן לרבותיו, ר' פנחס מקוריץ ור' מנחם מנדל מוויטבסק.

ענווה ודבקות

אידיאל הדבקות חוזר בדרשות משם ר' ברוך. באחת הדרשות הוא קבע כי 'עיקר הכוונה ותכלית של כל התורה כולה להשיג עצם אלהותו ית"ש [יתברך שמו] ולהגיע אל 'בו תדבק (דב' י 20)'.¹⁰⁵ ר' ברוך תיאר את יציאת מצרים כרגע שבו זכו ישראל לגאולה מהקליפות ולגילוי שכינה מלא, שמשמעותו 'ונתדבקו בעצם אור אלהותו ית"ש בלי שום מסך ומבדיל'.¹⁰⁶ אך לאחר מכן 'חזר הדבר לדרך הטבע', ובדרך זו על כל אדם לילך

103 על הדגם המיסטי-המאגי ראו: מ' אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגם ע' ידין, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 187–261.

104 ראו על כך בהרחבה: מ' פיקאז, בין אידיאולוגיה למציאות: ענווה, אין, ביטול ממציאיות ודבקות במחשבתם של ראשי החסידות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 13–28.

105 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קכח.

106 שם. וראו גם: 'וכשמסיר האדם המסכים המבדילין בשובו אל ה' באמת קורע הוא כל המסכים [...]

בהדרגה, באתערותא דלתתא, לשם השגה חוזרת של התכלית בזכות עבודתו העצמית. בדרשה אחרת פיתח ר' ברוך את הדימוי של סולם יעקב, שלפיו 'כפי מה שהוא מעורר בלבו כן שורה עליו רוח ה'. הבל יוצא, הבל נכנס'.¹⁰⁷ המלאכים העולים ויורדים בסולם מייצגים את מאמציו של האדם, רצונו ותשוקתו (=עולים), וכנגדם 'באה עליו השפעת הקדושה' (=יורדים). העלייה והירידה מושוות אף לתנועת הנשימה: 'הבל יוצא', כלומר כפי מה שאדם מרוקן את עצמו, 'הבל נכנס', כך הוא זוכה לשפע. בהמשך הדרשה הטעים ר' ברוך כי 'אדם ישר הוא סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. כי לכו דורש ה' באשר הוא שם מעולם לעולם, וכל מגמתו וחפצו ורצונו להיות דבוק בה' באשר הוא שם'.¹⁰⁸

באחת מאמרותיו הקצרות דרש ר' ברוך את הפסוק 'אני ה' לא שניתי ואתם [...] לא כליתם' (מל' ג 6): 'שאינ בי שונה [שינוי] כמו קודם שנברא העולם כן לאחר שנברא העולם ואתם לא כליתם שאין לכם כלות הנפש בלשון תמ"ה'.¹⁰⁹ בהברקה קצרה זו כלל ר' ברוך את הפרשנות האלגורית לתורת הצמצום ואת אידיאל הדבקות הנגזר ממנה, כאומר האם ייתכן לדעת ש'לית אתר פנוי מיניה' ולא להיות מכוונן כל העת לחוות זאת?! אידיאל הדבקות בא לידי ביטוי באמרות נוספות משמו¹¹⁰ וכן בסיפורים על אודותיו.¹¹¹ גם התביעה לרכוש את מידת הענווה והביקורת על מידת הגאווה באות לידי ביטוי בדברי ר' ברוך. לדוגמה:

הענין הוא שהעובד ה' באמת צריך שיהיו פניו למטה, שיראה מה שלפניו מפחיתות עצמו ולא יסתכל למעלה בגדולות ובנפלאות ממנו.¹¹²
דהנה נודע שכל המדות צריך להיות בדרך ממוצע [...] אבל כאן תמחק את זכר עמלק עד קצה האחרון כי עמלק הוא מדת הגאות ואיתא באבות מאוד מאוד הוי שפל רוח (אבות ד, ד) [...] וזה שאיתא בהפטרה פרשת זכור שאמר שמואל

ומאירין הש"ע [ה'370] נהורין' (שם, עמ' קמ).

107 שם, עמ' קכט.

108 שם, עמ' קל.

109 דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד (לעיל הערה 35), ליקוטים יקרים. וכן ראו: בוצינא דנהורא, דף י ע"ב.

110 ראו לדוגמה לעיל ליד הערה 23, המסורת משמו על דבקותו של אהרן הכהן.

111 ראו לדוגמה המסורת על אמירת שיר השירים של ר' ברוך בערב שבת. לעיל ליד הערות 76–77.

112 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קכד.

לשאול הלא אם קטן אתה בעיניך ראש שפטי [כך! בפסוק: שְׁבִטִי ישראל אתה (שמ"א טו 17) פי' כשאתה תהי' [ה] עניו תהי' יכול להיות ראש על ישראל.¹¹³

בחלק מהדרשות זיהה ר' ברוך את מידת הענווה עם ביטול ממציאות, כתנאי להשראת שכינה, ששיאה דבקות ודיבור אקסטטי. כצדיקים רבים אחרים דרש ר' ברוך את דמותו של משה רבנו כמופת לצדיקות:

שכשהיו ישראל במצרים בגלות ורצה הקב"ה לזכות את ישראל שיכירו וידעו את השם אלהי עולם [...] הראה להם מזיו כבודו שהוא הבורא עולם היה הוה ויהיה, ויראו בני ישראל את ה' במורא גדול מפתח והדר גאון עוזו, שהוא יראה אמיתית בביטול ממציאות ממש, זו גילוי שכינה עליהם עד שנתבטל מהם כח הדיבור. וזהו פסח, פה סח, חסר ה' מוצאות הפה [...] ומשה רבינו עליו השלום היה כבוד פה וכבוד לשון, שהיה חסר ממנו כח הדיבור מפני גודל בהירותו [...] שהעובד האמיתי שרוצה לקרב את ישראל לאביהם שבשמים צריך לזכך עצמו באור בהירות ה' במורא גדול, ויהי דבוק במחשבתו עד שאינו יכול להביא לתוך ה' מוצאות הפה, שזהו גילוי שכינה. ואח"כ מפני האור הגדול בא לידי בקיעה ובטישה כל כך עד שנתמלא הכלי שאינו יכול לסבול, ויבוא לעולם הדיבור שהוא מלכות, שזה הנהגת העולם [...] וזהו למוציא בפיהם, שימצא בפיו דבר חדש, שהוא בעצמו ישמע מה שידבר ויבין מתוך הדיבורים שלו היוצאים מפיו. זהו דרך הצדיקים הרוצים ללמד את ישראל תורה [...] וזהו מ"ש פקד פקדתי (שמ' ג 16), סימן מסר להם מי שיבוא לגאול אותם שיהיה פה קד, שנשרף הפה שלו, שיהיה כבוד פה.¹¹⁴

אם כן משה רבנו הוא דוגמה למתווך האידיאלי בין שמיים לארץ. ברוב יראתו וענוותנותו הוא התרוקן מדיבורים ומאגו והגיע לביטול ממציאות. מתוך כך יכול היה לזכות לבהירות השגה ולדבקות. הפיכתו לכלי ריק הובילה לכך 'שנתמלא הכלי' עד כדי כך שחייב היה להריק את השפע החוצה, וזהו הדיבור החדש ששמע את פיו מדבר, דיבור שאינו משלו כי אם דבר ה'. היות כבוד פה וכבוד לשון מתואר בקטע זה הן כגורם לכך 'שימצא בפיו דבר חדש' והן כתוצאה של התגלות השכינה, כלומר יש יחס מעגלי בין הענווה לדבקות.¹¹⁵

113 דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד (לעיל הערה 35), ליקוטים יקרים. עוד בנושא זה ראו לדוגמה: בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כו ע"א; כא ע"ב; פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים (לעיל הערה 14), פרשת וירא. דף טו ע"ב.

114 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קכד-קכו.

115 זיקה זו מופיעה בדרשה נוספת בספר 'חסד לאברהם': 'שמדת הבושה הוא הכנה להשראת השכינה'

אומנם במובאה זו הדגש הוא יותר על יראה ופחות על ענווה, אך התכלית היא ביטול, שהוא הענווה בשיאה. כפי שאראה להלן, בתפיסתו של ר' ברוך יראה וענווה כרוכות זו בזו. מסורות על אודותיו מספרות שלעיתים עורר יראה באדם שהיה זקוק לחסדי שמיים על מנת להביאו לענווה כך שייבנה כלי לקבלת השפע.¹¹⁶

גאווה ומאגיה

כאמור הצד השני של המטבע המיסטי הוא היכולת המאגית. דווקא משום שמשוה רבנו היה העניו מכל אדם, הוא יכול היה להגיע להשגה בהירה ומתוך כך להיות צינור למתן תורה. דווקא משום שהצדיק מבטל עצמו לאין סוף ומגיע לדבקות, הוא יכול לבטל גזרות, לחולל מופתים וכדומה. בתורותיו ובאמרותיו של ר' ברוך יש התייחסויות לממד המאגי ולכוחו האלוהי של הצדיק, אך אין לנתקן מסוגיית הביטול והדבקות. באחת הדרשות משמו של ר' ברוך נאמר:

השותה מים לצמא אומר שהכל נהיה בדברו, רבי טרפון אומר בורא נפשות רבות (ברכות מד ע"ב) [...] ביאור דבריהם הק' [דושים] כן הוא [...] עיקר עבדות הבורא ב"ה הוא התלקחות ותבעורות המוחין בשלהבת להבת האש ההתלהבות והתשוקה אל מתיקת צוף חיבת וידידות נקודת אהבת הבורא ב"ה: אשר אין הפה יוכל [צ"ל: יכול] להלבישו [...] וכמו שבווער חשקות האדם הצמא אל שתיית המים [...] ואזי הוא זוכה להיות מאותן אשר עליהם אמר הכתוב [...] מי מושל בי צדיק (מועד קטן טז ע"ב). ותגזור אומר ויקם (איוב כב 28) [...] וזהו השו"ת מ"ם [...] היינו בבחינה הנ"ל אזי אומר השי"ת שהכ"ל נהי"ה בד"ברו. בדב"רו דייקא. היינו מי מושל בי צדיק [...] הקב"ה גוזר וצדיק מבטל. רבי טרפון אומר תוספות בחינת דרגא הק' [דושה] אל האדם הלזה [...] שהוא יכול להיות בחינת בור"א נפש"ות רבו"ת.¹¹⁷

הווה אומר הצימאון וכלות הנפש, הריקון העצמי של הצדיק, הם המעניקים לו את כוחות הממשלה והבריאה. באחת מאמרותיו קבל ר' ברוך על שההמון אינו יודע מה מקור השפע שהוא זוכה לו: 'פירוש הפסוק "בקול רנה ותודה המון חוגג" (תה' מב 5). כי מחמת קול

(שם, עמ' קלט), ובהמשך: 'הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה (תפילת יום הכיפורים), שהוא מלא בושה וכלימה ונעשה כלי לקבל את האור כי טוב' (שם עמ' קמא).

116 ראו להלן הערה 129.

117 יהושע אברהם בן ישראל, גאולת ישראל (לעיל הערה 56), דף כ ע"ב.

רנה ותודה ותפלה של צדיק מזה נמשוך [צ"ל: נמשך] שפע הגשמי להמון עם וזורע תבואה וקוצר וכו' ויש לו שמחה וחג ואיש המונו [צ"ל: המוני] או מאומ"ה [מאומות העולם] אינו יודע שזה נמשוך לו מתפלת הצדיק וסובר שכחו ועוצם ידו עשה לו את החיל הזה.¹¹⁸

באמצעות הזיקה ההכרחית בין ההמון לצדיק, שמטרתה המשכת שפע דרך הצדיק, הסביר ר' ברוך גם את הפרקטיקה של הפדיון, ועוד יותר מכך, הצדיק את רצונו של הצדיק בממון רב. הממון לדברי ר' ברוך הוא האמצעי היחיד שיכול לקשור את הצדיק, שעבודתו 'למעלה מהטבע', עם 'המון עם', ולפיכך 'נתן ד' בלבבם [של הצדיקים]. שיתאוו למעות שיתנו להם העולם. ובוזה מקשרים א"ע [את עצמם] לכללות ב"י [בני ישראל]. ומעלים תפילותיהם'.¹¹⁹ על פי המסורת החסידית אמר זאת ר' ברוך כביקורת על צדיק אחר ששיבחהו בפניו כמי שלוקח מעט מעות. הוא סיפר משל על מלך שבדרך אליו יש שערים רבים, וליד כל שער עומד שומר. ככל שהשער קרוב יותר למלך, כך השומר מכובד יותר, ונדרשות מעות רבות יותר על מנת להיכנס. והנמשל: הצדיק הוא שער לקב"ה, משום שהוא מעלה את התפילות, ועל כן כאשר צדיק לוקח מעות רבות, הדבר מלמד על השער שהוא מופקד עליו ועל קרבתו למלך. משל זה תפקד כמובן כהצדקה נוספת ל'דרך המלכות' שנקט ר' ברוך.¹²⁰

באחת מאמרותיו החריפות של ר' ברוך בנוגע לכוח הממשלה של הצדיק הוא ביאר את מאמר חז"ל 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים':¹²¹ 'הכל בידי שמים' במובן ש'הקב"ה כביכול בעצמו. הוא מנהיג את העולם', כאשר 'אין צדיק ירא שמים בארץ', וזהו 'חוץ מיראת שמים'. אבל כשיש צדיק – 'בודאי הצדיק מנהיג את העולם'.¹²² מספר מסורות על ר' ברוך מלמדות שתודעתו העצמית הייתה של צדיק בעל כוח פעולה רב לצד כוחות חזיוניים, בדומה לבעש"ט, וכך גם ראוהו חסידיו. אחת המסורות מספרת שבמקום מסוים הייתה מגפה ופנו אל ר' ברוך שיתפלל להסרתה. הוא שלח את

118 דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד (לעיל הערה 35), פתיחה. עוד על הצדיק ממשיך השפע ראו לעיל ליד הערה 66.

119 בוצינא דנהורא, דף כב ע"ב.

120 זאת נוסף על הצדקת רעיון העבודה בגשמיות המתואר לעיל.

121 בבלי, ברכות לג ע"ב.

122 בוצינא דנהורא, דף ו ע"ב; וראו מקבילות: דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד (לעיל הערה 35), פרשת תשא; פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים (לעיל הערה 14), פרשת עקב, דף סב ע"ב. עוד על הצדיק המושל ראו: בוצינא דנהורא, דף ה ע"א; דף י ע"ב; בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כב ע"ב; דף כד ע"ב; טייכר, אור צדיקים (לעיל הערה 81), פרשת מקץ, דף ב ע"ב – ג ע"א.

הפונים אליו אל יהודי כפרי שיכור שבידיו לעצור את המגפה, ואכן כך היה.¹²³ מסורת זו שירתה את גוטלובר בהשמצת החסידים השיכורים והמעודדים שכרות גם באמצעות סיפוריהם.¹²⁴ במהלך הפולמוס בין ר' שניאור זלמן מלאדי ובין ר' ברוך איימו חסידי ר' ברוך על חסידי ר' שניאור זלמן כי ר' ברוך יפגע בהם. מאיגרת ר' שניאור זלמן לחסידיו עולה כי איומים אלו עוררו בהם חרדה קשה, וחסידי ר' ברוך אף טענו כי הוא גרם למותו של אחד ממקורבי ר' שניאור זלמן.¹²⁵ בלי להתייחס לעובדות כמובן, עדויות אלו מלמדות על תפיסתו העצמית של ר' ברוך ועל הכוחות שייחסו לו חסידיו. באחת מאיגרותיו של ר' שניאור זלמן לחסידיו, הנוגעת אף היא למתיחות בינו ובין ר' ברוך, הוא ציטט את ר' ברוך כמי שאמר 'הלא יכול להמתיק הדינין בהעברת היד על המצח ועל הפנים'.¹²⁶ דברי ר' ברוך נוגעים להתמודדות עם גזרת גירוש היהודים מן הכפרים ברוסיה הלבנה בראשית המאה התשע עשרה. ר' שניאור זלמן ביקר את ר' ברוך וטען כי יש לנקוט גם פעולות ארציות, כפי שהוא עצמו עשה.¹²⁷ לענייני חשובים דבריו של ר' ברוך לא רק משום שהם מעידים שוב על תפיסתו המאגית, כי אם גם משום שהעברת יד על הפנים הייתה פרקטיקה מאגית שנקט הבעש"ט.¹²⁸

פרקטיקה נוספת המיוחסת לר' ברוך לשם העברת דינים, ושאינה מוכרת אצל הבעש"ט, היא 'ביטול דינים באמצעות דינים'. כמה סיפורים מתארים את ר' ברוך כועס על אדם, צועק עליו או מבזה אותו, ולאחר מכן מתברר כי מעשה זה מטרתו הייתה המתקת דינים.¹²⁹ במסורות אחרות מתואר ר' ברוך כמתקן נשמות,¹³⁰ כמעניק

123 בודק, מעשה צדיקים (לעיל הערה 56), עמ' 11–13; ולדן, קהל חסידים (לעיל הערה 76), דף לו ע"ב. במסורת אחרת מסופר על מגפה בעיר שינאווי שנעצרה לאחר שפנו אל ר' ברוך והוא אמר דבר מה מחוסם. ראו: בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כו ע"ב.

124 גוטלובר, זכרונות ומסעות (לעיל הערה 1), א, עמ' 114.

125 אטקס, בעל התניא (לעיל הערה 42), עמ' 370–376.

126 לויין, איגרות קודש (לעיל הערה 42), עמ' קמא.

127 אטקס, בעל התניא (לעיל הערה 42), עמ' 117–120.

128 מ' אידל, "הבעש"ט העביר ידו על פניו" – היפנוזה ושינוי תודעה ככלי עבודה של הבעש"ט עם תלמידיו, ר' הורן (עורך), הבעל שם טוב: האיש שבא מן היער: קריאות חדשות בתורתו ובדמותו של מחולל החסידות, ראשון לציון תשע"ז, עמ' 170–192.

129 בוצינא דנהורא, דף יט ע"ב – על אישה שהקשתה ללדת ור' ברוך קילל אותה והסביר שמטרתו לסייע לה; בוצינא דנהורא לבוב תרמ"ד, דף כו ע"א – על אדם שבא לביתו של ר' ברוך והוא חירף וגידף אותו וגירש אותו ולאחר מכן הסביר: 'כאשר ראיתי ששורה עליו דינים. ובזה שביתתי אותו בטלתי מעליו את הדינים'. פרקטיקה זו מוכרת גם בבית רוז'ין. ראו: אסף, דרך המלכות (לעיל הערה 47), עמ' 68.

130 פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), א, עמ' לה.

סגולות¹³¹ וכן כבעל יכולת לצרף אותיות מתוך ספר כדי למצוא מענה לפונה אליו: 'וכן הוגד לי מהה"ק [מהרב הקדוש] מו"ה [מופת הדור] זצלה"ה [זכר צדיק לחיי העולם הבא] שהשיב לשואלו דבר מתוך הספר ע"י צירופי האותיות [ת]'.¹³² יכולות אלו ואחרות עולות בקנה אחד עם איכויות מאגיות המיוחסות לבעש"ט.

ככלל ניתן לומר כי ר' ברוך ראה עצמו כבעל יכולת לבטל קטרוגים כלליים ולסייע באמצעות כוחות יוצאי דופן לאנשים פרטיים, בהמשך למסורות על אודות סבו הבעש"ט. לעומת זאת ר' נחמן, אחיינו, לא הדגיש את ההיבט המאגי בדמותו של הבעש"ט במסורות שהוא סיפר על אודותיו, ואף מתח ביקורת על צדיקים שמשתמשים בכוחות יוצאי דופן. לדוגמה:

שמעתי בשמו לעניין המפורסמים בעל מופת, סיפר מעשה שמלך אחד היו לו שני בנים אחד היה חכם ואחד היה שוטה. ועשה את השוטה ממונה על האוצרות, והחכם לא היה לו שום התמנות רק ישב אצל המלך תמיד. והיה קשה להעולם מאוד שזה שאינו חכם יש לו התמנות והכל באים ונכנסים אצלו להכניס או להוציא מן האוצרות. וזה החכם אין לו שום התמנות כלל. והשיב להם המלך וכי זה הוא מעלה מה שהוא לוקח אוצרות מוכנים וחולקם להעולם כי זה החכם יושב אצלי וחושב מחשבות ובא על עצות חדשות שאינו יכול לבוא עליהם. ועל ידי אלו העצות אני כובש מדינות שלא הייתי יודע מהם כלל, אשר מאלו המדינות נמשכים ובאים האוצרות שלי. אבל זה הממונה לוקח אוצרות מוכנים ומחלקם להעולם. על כן בודאי גדלה ושגבה מאוד מעלת החכם על הממונה.¹³³

ביקורת זו על הבן השוטה, שכלפי חוץ מעלתו רמה כי הוא מחלק אוצרות, אך למעשה מעלתו נחותה בהשוואה לבן החכם, שהוא המקור לאוצרות אלו, משקפת בבירור את יחסו המזלזל של ר' נחמן לצדיקים בעלי מופת, יחס שהוביל למחלוקת חריפה עם אישים שונים ובהם ר' ברוך עצמו.¹³⁴

131 בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כד ע"א.

132 מא"ב הופשטיין, דעת משה [...] על התורה [...] במוסר השכל והדרכה ישרה, לבוב תרל"ט, פרשת נצבים, ד"ה 'א"י פיה' כ'.

133 ר' נתן שטרנהרץ, חיי מוהר"ן, ירושלים תשמ"ה, סיפורים חדשים, אות ק.

134 גריין, בעל היסורים (לעיל הערה 44), עמ' 107–109, 115–116. ביקורת זו כרוכה בביקורתו של ר' נחמן על חסידים שבאים אל הצדיק על מנת לקבל מענה למצוקותיהם החומריות. ראו לדוגמה: כל סיפורי רבי נחמן מברסלב: המעשיות, הסיפורים הסודיים, החלומות והחזיונות, מהדורת צ' מרק, ירושלים תשע"ד, עמ' 388.

אם כן דומה כי ר' ברוך ראה עצמו כממשיכו של הבעש"ט ומימש המשכיות זו במספר עניינים מרכזיים: בתפיסת האימננצייה וביחס לעבודת ה' בגשמיות, בפחות מעמדו של לימוד התורה ובהדגשת התפילה האקסטטיבית, באידיאל הדבקות, הכרוך בענווה, ובתפיסה המאגית של המשכת שפע וביטול קטרוגים, הכרוכה בדימוי עצמי גבוה. בהיותו תלמיד של ר' פנחס מקוריץ ושל ר' מנחם מנדל מוויטבסק שאב ר' ברוך תפסות והנהגות אלו אף מרביותו, אם כי הוא לא הזכירם באמרותיו ובדרשותיו.¹³⁵ שלא כר' ברוך, ר' נחמן מברסלב אומנם לא שלל את התפיסה האימננטית ואת אידיאל הדבקות, אך פחת את מקומה של העבודה בגשמיות, פחת את תפקידו המאגי של הצדיק, והעצים את מרכזיות לימוד התורה. בעניין אחד הייתה המשכיות בין ר' נחמן לר' ברוך, והוא מרכזיותם של היצירתיות והחידוש בדברי תורה.

האם נכון לומר שר' ברוך המשיך את הבעש"ט, ואילו ר' נחמן מברסלב סלל לעצמו דרך אחרת? יחסו של ר' נחמן לבעש"ט היה כאמור מורכב ואמביוולנטי, שלא כמו היחס הפשוט יחסית של ר' ברוך לייחוסו והמשקל שהוא העניק לעובדה זו.¹³⁶ עם זאת כפי

135 השל תיאר את ר' פנחס מקוריץ כמי ש'הטיף כל ימיו לענווה' והתנגד להפצת הקבלה מבית מדרשו של המגיד ממזריטש. לדבריו ר' פנחס דגל בתמימות ובפשטות, ודעתו לא הייתה נוחה מחסידים שעסקו בחוכמה ובהתבוננות על מנת להגיע לדבקות ולהתלהבות. ראו: א"י השל, 'לתולדות רבי פנחס מקוריץ', עלי עין: מנחת דברים לש"ז שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 213-244, הציטוט מעמ' 225. דימוי זה דבק בר' פנחס במחקר. מרגולין יצא כנגד העמדה המשותפת של יוסף וייס, רבקה שי' ומנדל פייקאו' שלפיה ר' פנחס היה צדיק בעל נטייה מוסרית עממית בלבד. לדעתו הייתה קרבה משמעותית הרבה יותר בין ר' פנחס ובין המגיד ממזריטש בסוגיות של ענווה, דבקות, אין עבודה בגשמיות, תפילה על השכינה ועוד. ראו: ר' מרגולין, מקדש אדם: ההפנמה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה, עמ' 275. ככל שהטיף ר' פנחס לענווה, ניתן למצוא גם משמו אמירות מפליגות על ערכו שלו ועל כוחותיו כצדיק. ראו: שם, עמ' 413. על דבקות והדגם המיסטי-המאגי אצל ר' מנחם מנדל מוויטבסק ראו: פייקאו', בין אידאולוגיה למציאות (לעיל הערה 104), עמ' 106-109; Sh. Magid, *Hasidism Incarnate: Hasidism, Christianity*; and the Construction of Modern Judaism, Stanford, CA 2015, pp. 54-61 (לעיל הערה 103), עמ' 106, 211. מכל מקום גם מרגולין הסכים כי ר' פנחס חלק על המגיד ממזריטש בנוגע לאקטיוויזם רוחני, קרי למאמצים שעל החסיד לעשות על מנת להשיג דבקות. ראו: מרגולין, מקדש אדם (שם), עמ' 364-365. כפי שתיאר השל, הבדלי הגישות וההנהגות גרמו גם לסכסוכים בין חבורת המגיד ובין ר' פנחס וחסידיו. ראו: השל, לתולדות רבי פנחס (שם), עמ' 223-228. ייתכן כי ר' ברוך, שמצד אחד גדל אצל ר' פנחס, ומצד אחר ראה עצמו ממשיכו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק, מצא בכך עדות נוספת לבלעדיותו כצדיק הדור, משום שבדמותו נתאחדו כביכול שני הענפים שהתפצלו מתורת הבעש"ט.

136 על ר' נחמן ויחסו לבעש"ט ראו הפניות לעיל הערה 46.

שאַראַה להלן, גם יחסו של ר' נחמן לר' ברוך היה מורכב יותר ממה שנראה במבט ראשון. הדחייה והביקורת המפורשת והגלויה מכסות על קו של המשכיות בין הדוד לאחיינו.

דין, יראה וריחוק

היבט משמעותי בדמותו של ר' ברוך שלא נדון עד כה הוא אישיותו הסוערת ופניו הקפדניות, הכועסות והמרחיקות. גוטלובר כתב על ר' ברוך: 'כעסן ובעל חימה היה הצדיק הזה',¹³⁷ ודובנוב קבע כי 'מכל תורת החסידות לא נשארה בו אלא אותה ההתלהבות הצעקנית בתפילה, המכוונה יותר כלפי חוץ מכלפי פנים, המשמשת אמצעי להבהיל את השומעים. להפיל עליהם אימה ופחד [...] ולא להלהיב אותם לעבודת הבורא'.¹³⁸ מנקודת מבט המבקשת להשחיר את דמותו של ר' ברוך ברור כי כעס, חמה והטלת אימה אינם היבטים חיוביים באישיותו. מנקודת מבט פנים-חסידית אומנם ניכר היבט זה בדמותו של ר' ברוך, אך הוא תואר באופן מורכב יותר. להלן אבקש לקשור בין כעסו של ר' ברוך לערכה של מידת היראה בעיניו ולחוויות הריחוק והקרבה בין הצדיק לאל ובין החסיד לצדיק.

מסורות חסידיות רבות מתארות את קפדנותו של ר' ברוך ואת כעסו המתפרץ.¹³⁹ כעס זה הופנה הן כלפי חסידים והן כלפי צדיקים אחרים. אחת המסורות מזכירה את הביקורת של החוזה מלובלין על ר' ברוך אגב מדרש הפסוק 'ואחות לוטן תמנע' (בר' לו 22): 'שרומז שאפילו הקללות שהם בחכמה צריך למנוע. וזהו ואחור'ת לשון חכ'מה] כמו אמור לחכ' אחותי את (מש' ז 4) ולוט'ן ל'שון] קללו'ת].'¹⁴⁰ מסורות אחרות הציגו

137 גוטלובר, זכרונות ומסעות (לעיל הערה 1), א, עמ' 165.

138 דובנוב, תולדות החסידות (לעיל הערה 2), עמ' 208.

139 ראו לדוגמה: דוד משה מצ'ורטקוב, דברי דוד: לקוטי דברים, מהדורת י' רפפורט, הוסיאטין תרס"ד, דף יב ע"ב – יד ע"א, 'מאמר על ענין הכעס של הרבי ר' ברוך זלה"ה'. וראו גם: שם, דף לד ע"ב – לה ע"א. עוד ראו: בוצינא דנהורא, דף כ ע"א. לקט של מקורות על נטיותיו של ר' ברוך להתייחס בקפדנות ובזעף לחסידיו ראו: 'רוגזא מברכא עילא', בוצינא דנהורא, ירושלים תשס"ז, בחלק 'בוצינא דנהורא: תולדות וסיפורים אגרות קודש והנהגות', עמ' נ–נד. על התנהלות קפדנית שהובילה למתחים עם בני העיר טולטשין שבעטיים שב לעיר הולדתו מז'בו' ראו: ש' אבי"ש, ספר זכרון עיר מבצר: תולדות העיר מעזיבו, ברוקלין תשס"ט, עמ' רמג ובמקורות המובאים שם.

140 א' וולגלרנטר, משמרת איתמר: על התורה, ורשה תר"ל, פרשת וישלח, דף כה ע"ב. ביקורת נוספת מופיעה במסורת מרתקת מפי ר' דוד משה מצ'ורטקוב. מסורת זו מתארת עליית נשמה של ר' שלום שכנא שבה הוא הלך מהיכל להיכל בעולמות העליונים עד שהגיע להיכל מפואר ובו שולחן שעליו היה מונח כתר נפלא. על כיסא סמוך לשולחן ישב צדיק, ונאמר לר' שלום כי הכתר שעל השולחן

הצדקות שונות לרגזנותו ולקפדנותו של ר' ברוך. אחדות מהן רואות בכעס, שהוא ביטוי למידת הדין, אמצעי להרחיק דינים או להמתיקם,¹⁴¹ או מייחסות לו משמעויות רוחניות אחרות.¹⁴² משמו של ר' ברוך נאמר על הפסוק 'ואת הנפש אשר עשו בחרן' (בר' יב 5) הפירוש 'שתקנו בחרון אף שלהם'.¹⁴³ מסורות אחרות מדגישות את המקור הספירתי הגבוה של התנהגותו של ר' ברוך. לדוגמה משם ר' אברהם יהושע השל מאפסא נאמר 'שהר' ברוך הוא למעלה ממנו חאטשי איך בין פון חסד און ער פון גבורה נאר פחד לאחר המתקה איזו העכער פאר חסד' (אף על פי שאני מחסד והוא מגבורה אבל פחד לאחר המתקה גבוה מחסד).¹⁴⁴ על פי מסורת אחרת בעת הסתלקותו 'מצאו שהחזיק בלימודו הק' [דוש] בו ביום בזוהר ויחי [זוהר, א, דף קפד] ע"פ [על פסוק] שמעון ולוי אחים (בר' מט 5) ומבואר שם כי יש ברוך בניחותא ויש ברוך ברוגזא והוא עוד למעלה בהשגה והי' [ה] הדף נקמט במקומו שם בהזוהר ומתקריא ברוך דרוגזא עד תיבת ברוך'.¹⁴⁵ מאמר ה'זוהר' שעליו מדובר, בפרשת וישב, עוסק בשמעון ולוי, שנאמר עליהם, על פי ה'זוהר', 'ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלומות [...] לכו ונהרגוהו', וקובע כי 'אתו מסיטרא דדינא קשיא ובגין כך רוגזא דלהון איהו רוגזא דקטלא בעלמא [באו מצד הדין הקשה ועל כן הכעס שלהם קוטל בעולם]'. אך בהמשך קובע ה'זוהר' כי 'אית רוגזא ואית רוגזא. אית רוגזא דאיהו מברכא מעילא ומתתא ואקרי ברוך [...] ואית רוגזא דאיהו אתלטיא [יש כעס ויש כעס. יש כעס שהוא מבורך מלמעלה ומלמטה... ויש כעס שהוא מקולל]'. על פי המסורת דלעיל עסק ר' ברוך בסוגיית הכעס וביכולתו של הכעס להיות הן קללה והן ברכה. אומנם על פי מסורת זו זיהה עצמו ר' ברוך עם 'רוגזא דאיהו מברכא', הן מצד

עשוי מהתורה ומהמצוות של אותו צדיק ולפי שהיה מנהיג העולם בקפדנות [...] לפיכך לא זכה שתניח הכתר שלו על ראשו'. ראו: דוד משה מצ'ורטקוב, דברי דוד (שם), דף כז ע"ב. לדברי אסף מסתבר שצדיק זה הוא ר' ברוך. ראו: אסף, דרך המלכות (לעיל הערה 47), עמ' 309–310. אם כן על פי המסורת הרז'ינאית היה ר' ברוך מועמד למלכות בשל עבודתו הדתית, אך קפדנותו מנעה זאת ממנו.

141 ראו לעיל הערה 129. וכן ראו: דוד משה מצ'ורטקוב, דברי דוד (שם), דף ט ע"א; בודק, מגילת יוחסין וסדר הדורות (לעיל הערה 76), פרק א, דף יא ע"ב; פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), ב, עמ' רלז.

142 ראו לדוגמה את הטענה שהתקוטטותו של ר' ברוך עם אשתו 'הוא ויכוח קוב"ה ושכינתו' [ה] והוא תיקון חצות שלו' (דוד משה מצ'ורטקוב, דברי דוד [שם], דף ל ע"א), או המסורת שלפיה 'היה לו בשעת הכעס גילוי אליהו' (שם, דף לה ע"א).

143 בוצינא דנהורא, דף יט ע"ב.

144 מידנר, כתבי קודש (לעיל הערה 36), עמ' קפח. ראו גם: פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), ב, עמ' קעא.

145 פרגר, כתבי ר' יאשע (שם), א, עמ' לד.

תפיסתו העצמית והן מצד שמו. עם זאת ניתן לשמוע במסורת זו גם רמז להתחבטותו של ר' ברוך עצמו בנוגע לפן זה באישיותו. בדומה לכך ניתן לראות במסורות החסידיות שנזכרו לעיל אפולוגטיקה באשר לאדם סוער שלא הצליח לשלוט ברוחו ותו לא, וניתן לשמוע בשיח האפולוגטי עצמו הן את הטעם שמצא הדובר במידת הדין שבה נהג ר' ברוך והן טעם לפגם.

כידוע אפשר להפנות עוצמות רגשיות לכיוונים שונים, וכעסו של ר' ברוך הוא פן אחד אך לא בלעדי בעוצמותיו הרגשיות. לדוגמה ר' דוד מטשורטקוב אמר על ר' ברוך כי למרות כעסו 'שאבו החסידים חיות גדול' ממנו.¹⁴⁶ ר' יצחק מנשכיו סיפר על אירוע שהיה עד לו, ושבו כעס ר' ברוך על משמשו ובהמשך 'קירבו ג'כ [גם כן] בלי גבול', והוא אמר על כך: 'כן דרך המרחקים בכעס גדול. כשהם מקרבים הם מקרבים ביותר. ואני איני מרבה להקפיד, ולא מרבה לקרב'.¹⁴⁷ כלומר החיות ששאבו החסידים מר' ברוך לא הייתה למרות כעסו, כי אם מאותה סיבה ממש: אותה אנרגייה רגשית מתפרצת פעלה הן להרחקה והן לקירוב, הן בכעס או דין והן באהבה או חסד.

כמה וכמה דרשות ואמרות משמו של ר' ברוך מעלות על נס את מידת היראה. באחת הדרשות קבע ר' ברוך כי 'כשאדם מטיב מעשיו באהבתו ויראתו ועשיית מצותו ותורתו ועבודתו, נתעלה ומעלה השכינה'.¹⁴⁸ אף שאהבה ויראה הן צמד שווה ערך בראשית הדרשה, בהמשך התמקד ר' ברוך במרכזיותה של היראה: 'וצריך האדם להתחזק באמונתו ויראתו בלתי לה' לבדו, וזה נקרא ירושלים, ירא שלם, שיהיה לו שלימות ביראה שאין מתירא משום דבר כי אם מפני הקב"ה'.¹⁴⁹ בדרשה נוספת, שנזכרה לעיל, תיאר ר' ברוך את מצבם של בני ישראל ביציאת מצרים: 'ויראו בני ישראל את ה' במורא גדול מפחד והדר גאון עוזו, שהוא יראה אמיתית בביטול ממציות ממש, זו גילוי שכינה'.¹⁵⁰ הווה אומר היראה היא אמצעי לביטול ממציות המאפשר התגלות. באחת האמרות המיוחסות לר' ברוך הוא קבע 'כי התורה היא רק כלי אל החמדה. והחמדה בעצמה היא היראה. כמו שארו"ל [שאמרו רבותינו זיכרונם לברכה] אי איכא יראת ה' אין אי לא לא: והיה צריך להודיע להם זה. כי על ידי מתיקת התורה היו אובדים החמדה בעצמה לכן הודיע שהיא

146 דוד משה מצ'ורטקוב, דברי דוד (לעיל הערה 139), דף יג ע"ב.

147 לנדא, זכרון טוב (לעיל הערה 76), דף ל ע"ב. ראו גם: פרגר, כתבי ר' יאשע (לעיל הערה 34), ב, עמ' ריד.

148 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קלא.

149 שם, עמ' קלב.

150 שם, עמ' קכה.

רק כלי אל היראה שהיא עיקר החמדה'.¹⁵¹ אם כן התורה במתיקותה עלולה להשכיח את העיקר, שהוא היראה. התורה היא כלי, אמצעי, והיראה היא התוכן והתכלית. בדומה לתורה אף התפילה, אליבא דר' ברוך, צריכה להיות ממוקדת בהשגת יראה: 'והעיקר שצריך האדם להשתוקק ולהשים תמיד כל מגמתו לכך הוא יראת שמים. לירא ולפחד מפניו ית"ש'.¹⁵²

הישג זה גבוה ויקר יותר מהישגים אחרים שהזכיר ר' ברוך בראשית דבריו, ובכללם 'להחיות מתים ולפקוד עקרות ולרפאת חולים ולהתיר אסורים ובעלן [צ"ל: בעלי] גלוי אליהו ורוה"ק [ורוח הקודש]'.¹⁵³ באמרות אחרות הדגיש ר' ברוך את חשיבותה של היראה העילאה על פני היראה התתאה. היראה התתאה היא יראת העונש, ומשום כך ערכה הנמוך וכן משום שאי אפשר להתמיד בה.¹⁵⁴ לעומת זאת היראה העילאה היא תמידית, והיא מנת חלקו של ה'משכיל'.¹⁵⁵

מרכזיותה היחסית של היראה בעבודת ה' אצל ר' ברוך עולה בקנה אחד עם היראה שהוא עורר בסובביו. דומה כי ר' ברוך השליך את יחסיו עם עצמו ועם העולם על יחסיו עם אלוהיו, או שמא נאמר שהוא זיהה את הדין שבנפשו עם מידת הדין השמימית. על אף מרכזיותה של היראה, באחת הדרשות משמו אמר ר' ברוך כי עבודה מאהבה היא 'מדריגה יותר גדולה',¹⁵⁶ וכי למעשה מן הראוי שלכל אדם יהיו אהבה ויראה גם יחד. בהקשר זה הוא דרש את הפסוק 'להנחיל אהבי יש ואצרתיהם אמלא' (מש' ח 21) כאומר שהקב"ה ישלים את חסרונו של כל צדיק במה שחסר לו: 'אוהבי', זה 'שממשיך עליו תמיד אהבת ה', יזכה ל'יש', כלומר ליראת שמיים (בראשי תיבות); ומי שעובד מיראה, 'הנקרא אוצר' על פי הגמרא על 'אוצר של יראת שמים',¹⁵⁷ יזכה ל'אמלא, שיהיה שלם גם

151 צדוק רופא הכהן, בגדי ישע: כולו מלא עבודת ויראת ה', ירושלים תרמ"ח, דף יא ע"א.

152 טייכר, אור צדיקים (לעיל הערה 81), דף יח ע"ב.

153 שם.

154 'ואתה עיף ויגע ולא ירא אלקים (דב' כה 18) והנה יודע [צ"ל: ידוע] מס"י [מספרי יראה] שיש יראה עילאה ויראה תתאה היינו יראת עונש והנה יראה תתאה אינה קימת תמיד אלא תיכף נעשה עייף ויגע וזה פירושו ואתה עייף ויגע מחמת ולא ירא אלקים רצה לומר שלא היה להם יראה עילאה היינו יראת אלקים רק יראה תתאה יראת עונש ולכך תיכף נעשה עייף ויגע' (דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד [לעיל הערה 35], ליקוטים יקרים).

155 על פי הפסוק 'ארח חיים למעלה למשכיל' (מש' טו 24). ראו: דוד שלמה מטולטשין, מגדל דוד (שם), ליקוטים יקרים.

156 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קמד.

157 בבלי, ברכות לג ע"ב.

כן באהבה'.¹⁵⁸ דרשה זו, מעבר לאמירה הכללית שבה, עשויה להיות אף היא ביטוי אישי לרצון באיזון דרך היראה, שהייתה נגישה יותר לר' ברוך, באמצעות האהבה. מרכזיותה של מידת היראה בדמותו של ר' ברוך ניכרת גם מחוויית הריחוק מהקב"ה שהוא תיאר כמצב נתון וכמצב רצוי בעת ובעונה אחת. באחת מדרשותיו ניכרת עמדה נפשית זאת ביתר שאת:

'ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה' (בר' כח 10). כי יש לו לאדם ללמוד חובה על עצמו. ויהי[ה] נדמה בעיניו. כאילו לא התחיל עדיין בעבודת הבורא כלל. וזהו כוונת הכתוב. הלוך ילך ובכה (תה' קכו 6) יותר מה שהוא בחי'נת] הולך. הוא יותר בוכה. שנדמה לו שעדיין הוא מבחוך. וזהו הכוונה. מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד (יר' לא 22). כי יש לו לזכור תמיד שלא התחיל עדיין. ויש לו עוד מהלך רב להלוך. וזהו בחי' עו"ד דייקא. עוד יש לו עליו כל עבודה להתחיל וזה שאמר ויצא יעקב מבאר שבע. היינו שמדבק עצמו בשבע ספירין עילאה. ואעפ"כ [אף על פי כן] וילך חרנה שהוא מתמלא על עצמו חרון אף. ומלמד על עצמו חובה.¹⁵⁹

בניגוד לרעיון של הפסוק השלם בתהילים 'הלוך ילך ובכה נשא משך הזרע בא יבא ברנה נשא אלמותיו', שלפיו ההשקעה, המאמץ והבכי מניבים פירות ושמחה, ביכר ר' ברוך להתמקד בבכי ולראות בו מציאות תמידית. יש ללכת ולבכות על כך שהאדם עוד לא התחיל ללכת, ויש להתקדם ולראות רק את המרחק, את מה שעוד לא נעשה. אף שרעיון זה של ביקורת עצמית אין-סופית אינו חידוש של ר' ברוך,¹⁶⁰ דרשתו מבטאת את הרעיון בעוצמה רבה. ר' ברוך תבע מעובד ה' בכי וחרון אף, וכאשר אדם שרוי בחרון אף על עצמו, בדרך כלל הוא פונה כך גם אל סובביו. יש להדגיש כי בעניין זה סטה ר' ברוך מדרכו של הבעש"ט, שהדגיש מאוד את הזכות שראוי לאדם ללמד על עצמו ועל סובביו. הבעש"ט אומנם דיבר על חוויית הריחוק מהקב"ה, אך לא תבע לבססה ולהעמיקה, כי אם לראות בה עצמה עדות להתקרבות. זאת ועוד, במסורות על אודות הבעש"ט ניכר כי יחסו אל סובביו היה יחס של קירוב ולא של הרחקה – שלא כר' ברוך, שעורר אימה, הרחיק, ונהג בחסידיו בתובענות.¹⁶¹ בעניין זה דומה כי ר' נחמן מברסלב המשיך את דרכו של

158 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קמה.

159 בוצינא דנהורא, דף יג ע"א, ומקבילה ראו: פנחס מדינוביץ, שפתי צדיקים (לעיל הערה 14), פרשת ויצא, דף כ ע"א.

160 ראו לדוגמה: ר' אלימלך מליז'נסק, נעם אלימלך, ניו יורק תש"ב, לקוטי שושנה, עמ' קצח, ד"ה 'פתחו לי'. ואמרה דומה על אותו פסוק עצמו מפי ר' ברוך ראו: בוצינא דנהורא, דף ב ע"ב.

161 ראו לדוגמה: 'ידוע בשם הר"ר [הרב ר'] אלימלך ז"ל שאמר לא[חד] שבא אליו בהתנצלות שאינו

ר' ברוך הן בחייו האישיים, הן ביחסו לחסידיהו והן בתורתו.¹⁶² ר' נחמן מברסלב אף הציג הסבר לפניו הזעומות של ר' ברוך ולאישיותו שלו עצמו במסגרת הייחוס המשפחתי:

שמענו שמחמת שמשפחתו באה ממלכות בית דוד כידוע להעולם. על כן על פי הרוב הם הולכים בלב נשבר ואין רגילים בפנים שוחקות. כי דוד המלך עליו השלום יסד ספר תהלים שרובו הוא דברי כיבושים היוצאים מלב נשבר. כי כל דבריו הם רק צעקות ותחנונים בלב נשבר מאוד. על כן גם זרעו עתה יש להם לב נשבר על פי הרוב. כי גם הרב רבי ברוך אין רגיל בפנים שוחקות ולב שמח, רק בלב נשבר. אבל אנו מוזהרים להיות בשמחה תמיד.¹⁶³

דומתני כי לא בכדי הזכיר ר' נחמן את ר' ברוך ולא את הבעש"ט. אומנם ר' נחמן לא פגש בבעש"ט בחייו, אך על פי אמרותיו והסיפורים על אודותיו ברור כי אי אפשר לאפיין את הבעש"ט כבעל לב נשבר או כמי שפניו אינן שוחקות. להפך, אחד הדגשים הושם בתורת הבעש"ט על מקומם המרכזי של החסד ושל האהבה.¹⁶⁴ הבעש"ט הדגיש את העין הטובה של אדם כלפי עצמו וכלפי סובביו ומימש זאת בדמותו ובחייו.¹⁶⁵

אצל ר' נחמן מברסלב ההתמודדות עם הריחוק, הנפילה, הכעס והדחייה מפורשת וחשופה יותר, מכיוון שיש תיעוד נרחב של חייו וקורותיו, שכתב ר' נתן תלמידו, ומכיוון שר' נחמן, שלא כר' ברוך, ביטא בתורותיו הארוכות והמפורטות את משנתו המורכבת, ובשיחותיו שיתף ברגשותיו ובחוויותיו. כושר הביטוי, היצירה וההוראה של ר' נחמן ומשימת התיעוד שקיבל עליו ר' נתן מעניקים יחד תמונה רחבה ומפורטת בהרבה מזו שיש לנו הן על הבעש"ט והן על ר' ברוך. אף על פי כן מהמעט שיש בידינו באשר לר' ברוך ניתן ללמוד על מורכבותה של חוויית הריחוק, היראה והפנים שאינן שוחקות. לא ניתן ולא ראוי להסתפק בדימוי הצדיק הרושף ומפיל האימה מתוך עמדה גאוותנית. דומה

יכול לקיים התשובה שהכביד עליו הר"ר ברוך ז"ל ממעזיבו' (שמואל משינווה, רמתים צופים [לעיל

הערה 57]), אליהו זוטא כב, (ט). לענין ההרחקה ראו לעיל ליד ציון הערה 147.

162 על כך שאדם צריך לחוש עצמו רחוק מהקב"ה ראו: נתן שטרנהרץ, ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל הערה 96), עד; רסא; הנ"ל, ליקוטי מוהר"ן תנינא, ירושלים תשנ"ד, מח; סח. על הנהגתו האישית ראו לדוגמה: הנ"ל, שבחי הר"ן (לעיל הערה 68), אותיות ו, יב, יד. על יחסם השונה של הבעש"ט ור' נחמן לסוגיה זו של קרבה וריחוק הן באשר לקב"ה והן באשר לחסידיהם ראו: קויפמן, הולדת האב (לעיל הערה 46), פרק ב.

163 ר' נתן שטרנהרץ, חיי מוהר"ן (לעיל הערה 133), יגיעתו וטרחתו בעבודת ה', אות רלו.

164 ראו לדוגמה לעיל ליד ציון הערה 64. וכן ראו: יעקב יוסף מפולנאה, כתונת פסים, מהדורת ג' נגאל, ירושלים תשמ"ה, פרשת בלק, עמ' 298, ושם נאמר כי 'היה מאהב לכל אדם'.

165 ראו לדוגמה: שבחי הבעש"ט (לעיל הערה 81), סעיף קכח-קכט, עמ' 235-237.

כי לפנינו נפש מסוכסכת שענווה וגאווה שימשו בה יחד,¹⁶⁶ וכך גם דבקות והמשכת שפע, יראה ואהבה, קרבה וריחוק. חרון האף שהפנה ר' ברוך כלפי חוץ היה אותו חרון אף שהפנה כלפי עצמו כאשר לימד חובה על עצמו, ואותו חרון אף שחווה כריחוק מאת הקב"ה. מאמציו הרוחניים של ר' ברוך כוונו מצד אחד למצוא בעצמו, באלוהיו ובעולם יותר זכות, חסד ואהבה, ומצד אחר להעניק משמעות וערך לפנים של הדין שהיה מורגל בהן יותר. ניתן אף לשער כי דמות זו של צדיק בשר ודם שהתמודדויותיו בעבודת המידות חשופות לעין כול, משכה חסידים מסוימים דווקא באנושיותה ובפגמיה.

קולו של הלב, חדשנות ויצירתיות

עניין נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא הדגש ששם ר' ברוך על הקשב הפנימי, שהוא למעשה שמיעת הקול האלוהי הקורא לאדם בפנימיותו. בכמה וכמה דרשות עסק ר' ברוך במקומו של הלב, לדוגמה: 'בחכמה פותח שערים, פתח הרב, גם אלה לחכמים יבינו שבחכמה עצמה צריך לפתוח שערים לשער, כמאמר זוהר הקדוש לפום מה דמשער בליביה (וירא, קג ע"ב). [ו"פ (וזה פירוש)] הפסוק שאו שערים ראשיכם (תה' כד 9). שצריך להגביה הלב יותר מהמחשבה, כמאמר זוהר הקדוש (תיקו"ז [תיקוני זוהר] הקדמה יז ע"א) לית מחשבה תפיסא ביה כלל'.¹⁶⁷ אמרה זו מתייחסת לגבולותיהם של השכל והמחשבה האנושיים, שתפקידם לאפשר לאדם להיפתח לממד גבוה יותר, המזוהה עם ליבו. דרך שערי הלב יגיע האדם להשגה גבוהה יותר באלוהות.¹⁶⁸

בדרשות אחרות דיבר ר' ברוך על האלוהות השוכנת בתוך ליבו של האדם ועל קדימותו של המפגש עימה למפגש עם האלוהות השורה בתורה ובמצוות. לדוגמה: 'הנה התחלת עבודת ה' היא השמיעה [...] השמיעה קודם הלימוד הוא, שבלבבו ישמע שהבורא ב"ה אין סוף [...] וזהו עקב תשמעון, כשישמע מתחלה בהירות ה' מקור נשמתו, הסוף

166 'דרכו בקודש היה פעם אחת לרומם את עצמו ופעם אחת להשפיל את עצמו, ואמר בזה הלשון: רבנו של עולם אתה ידעת שבתי וקומי (תה' קלט 2). ופירש אתה ידעת מה שפעם אחת אני מושפל ופעם אחת אני מרומם' (בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כו ע"א).

167 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קמה. וראו גם: ח' ליברון, צרור החיים: כולל הרבה מאמרים [...] על פסוקי תנ"ך ומדרשי חכז"ל [...] וחכמה וחסידות ויראת שמים [...] וגם הרבה סיפורים [...] ושיחות צדיקים ומעשיות, בילגורי תרע"ג, דף יב ע"א, אות סו.

168 אולי יש בדברים אלו גם משום פולמוס עם ר' שניאור זלמן מלאדי, בהמשך לביקורתו של ר' אברהם מקאליסק כלפיו. ראו: ב' בראון, 'שובה של "האמונה התמימה" – תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19, מ' הלברטל, ד' קורצוויל וא' שגיא (עורכים), על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 418–423 והפניותיו שם.

שישמע בפרט את המשפטים האלה, ישמע וירגיש ויבין כי ישירים דרכי ה'." 169 ר' ברוך דרש את הפסוק 'והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אתם' (דב' ז 12) כמדבר על שמיעה כפולה: תחילה 'שבלבבו ישמע' ולבסוף שמיעה חיצונית של הציווי האלוהי. בדרשה בכללותה תיאר ר' ברוך תהליך מעגלי של כלל ופרט וכלל: תחילה האדם שומע בליבו את אחדות הבורא וייחודו – 'דרך כלל ירגיש במוחו בהירות ה' המאיר לעולם כולם בטובו'. לאחר מכן תתפרט תחושה זו בעשיית המצוות, כאשר האדם ירגיש שהקב"ה 'נתן עצמו בפקדון בתוך התורה', כלומר נוכח בכל מצווה ומצווה. לבסוף יובילו המצוות לדבקות, עד ש'נעשה ייחוד גמור'. אם כן נקודת המוצא היא קשב פנימי שיש בו מפגש עם האלוהות האין-סופית. מדרשות אחרות של ר' ברוך משמע כי השמיעה שבלב אינה רק שמיעה כללית כי אם גם פרטית. כלומר האדם צריך לשמוע בליבו את מצוות התורה הפרטיות קודם שהוא שומע את הציווי החיצוני, ומתוך כך מתברכת התורה. לדוגמה:

פתח הרב, וישמע יתרו (שמ' יח 1), יתר פרשה אחת בתורה (מכילתא ר"פ [ראש פרשת] יתרו). לכאורה קשה הא כתיב עליו אין להוסיף (קוה' ג 14). הכלל הוא מקודם צריך האדם לשמוע בלבו, כמאמר הלב שומע (קה"ר [קוהלת רבה] א, טז). וזהו לשמוע, ואח"כ ללמוד, מה ששמע בלבו. וזהו אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי (תה' סב 12), כי ה' ב"ה אמר אנכי, וצריך האדם לשמוע זה בלבו ואח"כ בתורה, וזהו שתיים וגו'. וזהו וכל העם רואים את הקולות (שמ' כ 15), מאמרו חכמינו ז"ל רואים את הנשמע (מכילתא שם), דהיינו ראו בתורה מה ששמעו בלבם [...] וזהו יתר פרשה אחת בתורה, שזהו יתרון לפרש אחת, דהיינו אחת דבר אלהים וגו' כנ"ל. ואמר ואתה תחזה מכל העם, כלומר העיקר שישמע כל אחד בלבו אחת, דהיינו שאחת יהיה מקודם, מכל העם, וכשישמע בלבו אח"כ יראה בתורה. וזהו פרשה אחת וכו', דהיינו כשאני שומע זאת אחת בלבי, בודאי אח"כ אני רואה אותה בתורה ונעשה יתר, דהיינו שמזה נעשה ברכתא דאורייתא [...] נמצא כשישמע בלבו אלהותו ית' הוא לבדו, ובכונה זו הוא עוסק בתורה, על ידי זה הוא מביא ברכה בתורה ומאיר בתוכה. וזהו תורה לשמה, להאיר בתורה מה ששמע בלבו. 170

169 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קלב-קלג.

170 שם, עמ' קכו. בדרשה נוספת, שם, עמ' קלז-קלח, דיבר ר' ברוך על האלוהות השוכנת בתוך נשמות ולבבות ישראל מצד אחד ובמצוות מצד אחר, ועל חכמיהם 'ותן חלקנו בתורתך, שיעלה ויבוא ויגיע לאות וחלק שלו בתורה שיאיר בנשמתו'. בדרשה זו מזוהה האלוהות שבאדם עם 'כורסיא דודו', וזו שבתורה עם 'כורסיא דיעקב', וייחודן הוא 'תשובה שלמה'.

על פי דרשה זו תחילה על האדם לשמוע בליבו, מפנימיותו, את דבר האל, ולאחר מכן ללמוד, כלומר לפגוש בתורה, את ששמע קודם לכן בתוכו. זוהי אמירה מהפכנית, שכן נגזרת ממנה קדימות מובהקת של הלב, של ההשגה האינדיווידואלית 'לפום מה דמשער בליביה',¹⁷¹ על פני הציווי החיצוני. אם אומנם 'כשישמע בלבו אח"כ יראה בתורה', האם ייתכן שאדם לא יראה בתורה את מה שלא שמע בליבו? האם ייתכן שאדם יראה בתורה דבר מה חדש משום ששמע אותו בליבו? לכאורה זו בדיוק כוונתו של ר' ברוך, שכן הדרשה מתייחסת ליתרו, ש'יתר פרשה אחת בתורה', כלומר לסמיכות של הצעותיו החדשניות של יתרו למשה בעניין ההנהגה למתן תורה. ר' ברוך קבע כי 'כשישמע בלבו אלוהותו ית' הוא לבדו, ובכונה זו הוא עוסק בתורה, על ידי זה הוא מביא ברכה בתורה ומאיר בתוכה'. כלומר כאשר הקשב הפנימי לדבר האל מנחה את האדם, התורה מתברכת, משמע מתחדשת ושופעת. לא בכדי מופיעה בסוף דרשה זו ב'חסד לאברהם' הערת הכותב: 'והדברים עמוקים מלהבין, ולפי הבנתי שהבנתי רשמתי לזכרון. אבל הם ברומו של עולם ודו"ק בהם היטב'.¹⁷² ההערה מסמנת דרשה זו כדרשה שיש להיזהר בהבנתה, כנראה משום סכנת האנטינומיה שגלומה בה.

אמרה אחרת משמו של ר' ברוך מחזקת את הדגש שהושם בדרשה לעיל על הפעילות האנושית המברכת את התורה, כלומר משפיעה עליה: 'שילמוד תורה כזאת שאינה באה לך בירושה. היינו שכל איש ישראל צריך לחדש בעצמו בתורה בכל יום'.¹⁷³ אמרה נוספת נוגעת ליצירתיות הדרשנית של הצדיקים החסידיים: 'אמר על מה שאומרים הצדיקים דברי תורה ומוסר. ותולים הדברים במאמרי התורה ברמו קצת. ובנגיעה מועטת. משום שנאמר ורוח אלקים מרחפת על פני המים (בר' א 2). אין מים אלא תורה [כבלי, בבא קמא פב ע"א]. ועל מרחפת אמרו חז"ל נוגע ואינו נוגע [בראשית רבה ב, ד].'¹⁷⁴ בדבריו אלו הצדיק ר' ברוך את העובדה שהדרשות אינן סמוכות על יסודות איתנים בכתובים, אלא רק מקיימות עימם מגע קל, וקבע שה'ריחוף' הוא היחס הראוי שבין ה'מים', התורה, ובין 'רוח אלקים', שהיא המקור ההשראתי לחדשנות היצירתית. גם ר' נחמן מברסלב, שהטעים שוב ושוב את חשיבותו של החידוש,¹⁷⁵ ושקרא לחסידיו לחדש אף בדרשותיו

171 ראו לעיל ליד ציון הערה 167.

172 ר' אברהם המלאך, חסד לאברהם (לעיל הערה 51), עמ' קכז.

173 בוצינא דנהורא, דף יב ע"א. ומקבילה ראו: אהרן מקרלין, בית אהרן (לעיל הערה 58), פרשת נח,

דף כה ע"א. ראו האמרה המלאה לעיל ליד ציון הערה 92.

174 בוצינא דנהורא, לבוב תרמ"ד, דף כג ע"א.

175 ראו לדוגמה: נתן שטרנהרץ, ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל הערה 96), רמה; רפא; הנ"ל, ליקוטי

מוהר"ן תנינא (לעיל הערה 164), קיח.

שלו,¹⁷⁶ התייחס לקשר הקלוש הקיים פעמים רבות בין הדרשה ובין האסמכתא בתורה. פעם אחת לאחר אמירת תורה לחסידיו ציין: 'אבל לא מצאתי מקרא או איזהו מאמר רבותינו זכרונם לברכה למצוא בו דברים אלה; אפשר ימצא אחד, שיוכל למצוא דברים אלה באיזה מקרא או מאמר רבותינו זכרונם לברכה'.¹⁷⁷ אמרה זו, המתייחסת לדרשה ספציפית, מלמדת על גישתו הכללית של ר' נחמן גם בתורות שבהן עיגן את דבריו בכתובים, וניכרת כמובן מתוך יצירתיותו פורצת הגבולות.

סיכום – שושלת מז'בוז'!?

ר' ברוך ממז'בוז' ראה עצמו כצדיק הדור, בעיקר על רקע ייחוסו לבעש"ט. תפיסתו העצמית ותפיסת חסידיו אותו כממשיכו של הבעש"ט היה להן על מה שיסמכו גם מבחינה מהותית ולא רק מצד הקשר המשפחתי: ר' ברוך החזיק בתפיסה האימננטית של הבעש"ט ובהנהגה של עבודה בגשמיות הכרוכה בה; הוא הדגיש את ערך הדבקות, את מרכזיות התפילה ואת הבעייתיות בלימוד אינטלקטואלי שאין בו עבודה פנימית וחיות; הוא אמר בעיקר אמרות קצרות המבוססות על הברקה פרשנית שמטרתן לעורר את השומע; והוא ראה עצמו כמי שיכול לבטל קטרוגים ולהמשיך שפע מכוח הדבקות הכרוכה בביטול ממציאיות.

ר' נחמן מברסלב אף הוא ראה עצמו צדיק הדור. כל עוד גדל ר' נחמן בביתו של ר' ברוך, שלא היו לו בנים, טיפח ר' ברוך את ר' נחמן כפי הנראה כיוורש עתידי. אך משעה שראה עצמו ר' נחמן צדיק הדור במקביל – ובמקום – ר' ברוך, עלו השניים על מסלול התנגשות.¹⁷⁸

מסורת ברסלבית מספרת שבקיץ תקס"ג נסע ר' נחמן אל ר' ברוך, ששהה אז בטולטשין. כשישב ר' נחמן אצל ר' ברוך החל להיאנח, ומששאל אותו ר' ברוך לפשר אנחותיו, ענה לו: 'שאני מתגעגע לבוא למדרגתי'. אמר לו ר' ברוך: 'הלא אתם כבר כצדיק פלוני', והשיב לו ר' נחמן שכבר מזמן הגיע למדרגתו של אותו צדיק. או אז 'ויחשוב לו כמה מדרגות של צדיקים עד שבא למדרגת הבעש"ט. והשיב רבנו זצוק"ל שגם למדרגתו הגיע, ושהגיע לזה בעת שהי' י"ג שנים'.¹⁷⁹ על פי מסורת זו 'מאז התחיל המחלוקת ביניהם'. מסורת אחרת מספרת על אחד ממקורבי ר' ברוך 'שהיה פעם אחת

176 נתן שטרנהרץ, ליקוטי מוהר"ן תנינא (שם), קה.

177 נתן שטרנהרץ, ליקוטי מוהר"ן קמא (לעיל הערה 96), קנט.

178 גרין, בעל היסורים (לעיל הערה 44), עמ' 42, 116, 123, 399 הערות 44–48.

179 כ"י 'אבן טוב', מובא אצל: מרק, כל סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 134), עמ' 171.

לפני הרב רבי ברוך זכר צדיק לברכה וראה אותו נעצב מאוד, ושאל אותו מה זאת, והשיב לו שזה כמה זמנים שלא ראה את הבעל שם טוב [...] וכל אימת שבא על קברו אינו מוצא אותו ואומר שהוא אצל רבי נחמן ואמר בזה הלשון: "ער האט זיך פאר קלאבין צוא ר' נחמנ'ן" [הוא בחר עצמו אצל ר' נחמן].¹⁸⁰ על פי מסורת על ביקור נוסף של ר' נחמן אצל ר' ברוך, במהלך ביקור זה אמר ר' ברוך תורה, ו'רבנו ז"ל לא נתפעל מהתורה שלו'. כשסיפרו זאת לר' ברוך, אמר: 'ואם אין יכולים לומר תורה איז מען שוין קיין גוטער יוד ניט [אז הוא כבר לא 'יהודי טוב' (אדמו"ר)]?! הלא המגיד ז"ל ממעזריטש לא ידע מהו ענין איטר יד [...] [אז הוא לא היה אדמו"ר]?!'. מששמע זאת ר' נחמן, אמר: 'אם כן נתנו לי ליינען [משימה]', ולאחר שבירר מהו 'ענין איטר יד' אמר את תורה סו ב'ליקוטי מוהר"ן קמא', המתייחסת לנושא זה.¹⁸¹ מסורות אלו מלמדות על התחרות הסמויה שהתקיימה בין השניים עוד קודם המחלוקת והקרע. כמו כן ניתן לראות כיצד ביטא ר' נחמן בפני ר' ברוך את עליונותו הן על ר' ברוך והן על הבעש"ט, ור' ברוך כמובן לא שמח בביטויי עליונות אלו.¹⁸²

כאמור יחסו של ר' נחמן לבעש"ט לא היה פשוט כמו זה של ר' ברוך. ר' נחמן המשיך את הבעש"ט באופן מפורש, אך התנגד לו במובלע.¹⁸³ באשר לר' ברוך מצב העניינים הפוך. לכאורה שלל ר' נחמן את ר' ברוך וחלק עליו, אך ניתן לראות קו של המשכיות העובר ביניהם. ר' נחמן, כדודו, היה איש סוער שחווה עליות ומורדות. הוא קרא 'להיות בשמחה תמיד' אך הדבר נבע, כפי שהעיד על עצמו, מכך שהתמודד רוב הזמן עם רגשות קשים ומרים. ר' נחמן חווה את עצמו מרוחק מהקב"ה, וריחוק זה השתקף ביחסו לחסידיו, שהייתה בו דחייה מכוונת ואף הטלת מורא,¹⁸⁴ בדומה לר' ברוך. ר' נחמן הדגיש כמו ר' ברוך ואף ביתר שאת את מרכזיותו של החידוש ואת עצמאותו הרוחנית של המחדש. בהקשר זה מעניין להזכיר כי הן ר' ברוך והן ר' נחמן כונו על ידי החסידים בשם ינוקא, כינוי המייצג את הארכיטיפ הזוהרי של ילד פלא החושף סודות ומאתגר את בעלי הסמכות ואת החשיבה הקוננוציונלית. מהותו של הינוקא היא החידוש, ההפתעה, היצירתיות.

180 נתן שטרנהרץ, חיי מוהר"ן (לעיל הערה 133), גדולות נוראות השגתו, אות רצ-ג.

181 חזן, אבני"ה ברזל (לעיל הערה 69), עמ' שסא, אות עב. מעניין שבתורה זו עסק ר' נחמן בהורשת רוח הקודש מהרב לתלמידו, תוך שהוא דורש את דברי אלישע לאלהו 'יהי נא פי שנים ברוחך אלי' (מל"ב ב 9), ודן באפשרות שהתלמיד יעלה על רבו.

182 בעניין זה ראו גם: נתן שטרנהרץ, חיי מוהר"ן (לעיל הערה 133), מעלת תורתו וספריו הקדושים, אות שנג.

183 ראו לעיל הערה 46.

184 ראו מרק, 'משחק השאח', כל סיפורי רבי נחמן (לעיל הערה 134), עמ' 381.

אחת התורות המרכזיות בחסידות ברסלב היא תורה רפב ב'ליקוטי מוהר"ן קמא'.¹⁸⁵ בתורה זו קרא ר' נחמן לאדם לדון לכף זכות את רעהו ואת עצמו. ההברקה הדרשנית שבבסיס תורה ארוכה ומפותחת זו נמצאת בתורתו של ר' ברוך, וסביר שר' נחמן שמע אותה ממנו:

עוד מעט ואין רשע וכו' (תה' לו 10). פי' אף אם איש הישראלי סר ח"ו [חס ושלום] מדרך הטוב. ועושה רשע. מכל מקום אינו ירשיע [צ"ל: מרשיע] מכל וכל. עד שלא ישאר בו מה מהטוב. אלא נשאר בו עו"ד מע"ט שאינו רשע. והתבוננת על מקומו ואיננו (שם). פי' תן דעתך. להתבונן על מקום אותו המעט שאינו רשע. ותראה שאיננו רשע. וזה שאמר דהמע"ה [דוד המלך עליו השלום]. אשירה לד' בחיי אומרה לאלהי בעודי"י (שם קד 33). הנני מחזק ומאמץ את לבבי להודות ולזמר לד' בכח זה העו"ד.¹⁸⁶

ר' ברוך דרש את 'עוד מעט' לא במובן של משך זמן קצר שבסופו ייכחד הרשע, כפי פשט הפסוק בתהילים, כי אם כאיכות מועטה של טוב הנמצאת גם אצל הרשע, ואשר תשומת הלב אליה ('והתבוננת') מעצימה את הטוב ומבטלת את הרוע מעצם המבט השונה. ר' ברוך זיהה גם בפסוק 'אומרה לאלהי בעודי' את אותו 'עוד' כאיכות הטובה המועטה הנותנת לאדם כוח להודות לה'. בלי לומר זאת במפורש, התייחס ר' ברוך ללימוד זכות של אדם גם על עצמו וגם על זולתו. תורתו המפותחת והמסועפת של ר' נחמן בנויה סביב גרעין החידוש של ר' ברוך, הקושר את שני הפסוקים, והנוגע ללימוד זכות של אדם הן על עצמו והן על זולתו.

בדרשה אחרת, שהובאה לעיל, התייחס ר' ברוך למילה 'עוד' כאזכור תמידי לחסרונו של אדם ולמה שעליו עוד לעשות: 'כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד (יר' לא 22), כי יש לזכור תמיד שלא התחיל עדיין, ויש לו עוד מהלך רב להלוך. וזהו בחינת עו"ד, שיש

¹⁸⁵ למשל ר' נתן שטרנהרץ מנמירוב שב והזכיר עשרות פעמים באוסף מכתביו את עניין הנקודות הטובות, כאחד המסרים המרכזיים של ר' נחמן. ראו לדוגמה: ר' נתן שטרנהרץ, עלים לתרופה: והוא מכתבי מורנו הר' נתן תלמיד מובהק של אדמו"ר מוהר"ן מברסלב, ורשה תר"ץ, דף קט ע"ב. על תורה זו ראו: ח' הרן-סמית, שיר של חסד: המוזיקה כתהליך רוחני במשנתו של ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשע"ו, עמ' 29–66.

¹⁸⁶ בוצינא דנהורא, דף יג ע"ב. ראו גם: י' דנציגר, ישמח ישראל, לוד' תרע"א, פרשת וישלח, דף סא ע"א. על השפעת ר' ברוך על רעיון הנקודה הפנימית אצל ר' ירחמיאל מאלכסנדר ראו: מ' פייקאז, "הנקודה הפנימית" אצל אדמו"רי גור ואלכסנדר כבבואה לכושר הסתגלותם לתמורות העתים, י' דן וי' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית, ובספרות המוסר וההגות: מוגשים לישיעה תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 617–660, בייחוד עמ' 649, 658–660.

לו עוד לעשות'.¹⁸⁷ דרשה זו תואמת יותר את הנימה הרווחת בדברי ר' ברוך, כמובא לעיל. ועם זאת גם מי שנוטה לדון את עצמו ואת זולתו לכף חובה עשוי להתבונן כפעם בפעם באפשרות ההפוכה ובתמורה שהיא עשויה לחולל, אולי כמשאת נפש. הדבר מלמד על התעסקותו האינטנסיווית של ר' ברוך ברצון לחולל שינוי ולהשיג 'עוד'. נראה שבמסגרת כמיהה זו להתקדמות נטה ר' ברוך לראות עצמו מרוחק ולהדגיש את ה'עוד' שאיננו, אך פעמים – לפחות פעם אחת – הבריקה בו ההכרה שתמיד יש 'עוד מעט' טוב, גם אם יש בו חרון אף על עצמו, ועם 'עוד' זה ניתן לומר. ר' נחמן מברסלב, שכאמור לא תמיד התפעל מתורתיו של ר' ברוך, כנראה גם למד ממנו, אף אם לא הודה בהשפעה זו. האם ניתן לראות בבעש"ט, ר' ברוך ור' נחמן שושלת חסידית? לאור האמור לעיל דומה כי לצד הזיקה המשפחתית הייתה לכאורה גם המשכיות שושלתית בין שלושת הדורות, הן במובן הרעיוני והן במובן ההתנהגותי, יותר ממה שנראה במבט ראשון. כפי שטען גדי שגיב, קשה לטעון לקיומו של דיוקן רוחני מובהק ומובחן לשושלת כלשהי, ויש להימנע מהנחה מהותנית בדבר שיטה המאפיינת שושלת, ועם זאת ניתן להצביע על היבטים של האתוס החסידי שיש להם דומיננטיות בשושלת מסוימת או בחלקים ממנה, על אף אופיין החמקמק והדינמי של תופעות רוחניות.¹⁸⁸

גם בהיבט הכלכלי יש לכאורה ממד של הורשה שושלתית ב'שושלת מז'יבוז': בראשית דרכו של ר' נחמן, בעודו יושב בז'אטופוליה, כשהחריפה המחלוקת עם הסבא משפולא, הוא פנה אל ר' ברוך וביקש ממנו שיבחר למענו מקום מנוחה באיזה עיר מסביבותיו'.¹⁸⁹ על פי המסורת הברסלבית הפנה ר' ברוך את ר' נחמן לברסלב, 'ותיכף כתב לברסלב שיבואו לטולטשין איזה נכבדים לדבר אודות זה עם רבינו ז"ל [...]. עבור פרנסתו להתחייב כך וכך'.¹⁹⁰ כלומר ר' ברוך סייע לר' נחמן לכוון את החצר בברסלב, בדומה לצדיקים אחרים שדאגו לצאצאיהם או לממשיכיהם לנחלה חסידית. ר' ברוך עצמו עבר מטולטשין למז'יבוז', וכפי הנראה קיבל עליו אחריות לקברו של הבעש"ט.¹⁹¹ על פי

187 ראו לעיל ליד ציון הערה 159.

188 ג' שגיב, השושלת: בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשע"ד, עמ' 25.

189 ל"י בנדר, שיח שרפי קודש, א ירושלים תשמ"ח, עמ' רלב, אות תקלא.

190 שם.

191 ביאלה ואחרים, חסידות (לעיל הערה 4), עמ' 71. מסורת ברסלבית מספרת שלאחר פטירת הבעש"ט היה ר' אפרים מסדילקוב, אחיו של ר' ברוך, 'לרבי במעוזבו משך שנים עשרה שנים. ואחריו אחיו הצדיק רבי ברוך זצ"ל, גם הוא כאחיו משך שנים עשרה שנים' (בנדר, שיח שרפי קודש [לעיל הערה 45], ה, עמ' רד, אות תקג). וראו מסורת המספרת שר' חיים טירר בא מטשרנוביץ למז'יבוז' וביקש אישור מר' ברוך לעלות לקבר הבעש"ט: בוצינא דנהורא, דף יב ע"ב – יג ע"א.

המשתמע מדברי ר' נתן היו במז'בוז' חנויות שהיו שייכות למשפחה,¹⁹² או שמדובר היה בחווה חכירה כפי שמסבירה מסורת מאוחרת יותר. מסורת זו מספרת שר' נחמן שלח את ר' שמואל טפליקר לשכור את החנויות, ור' ברוך, שפגש בו, קילל אותו שיחלה בקדחת; ר' נחמן הסביר לו לאחר מכן שבכך הסיר ממנו ר' ברוך עונש מוות.¹⁹³ העובדות אינן ברורות עד תום, אך נראה שר' ברוך בעצם העתקת מגוריו למז'בוז' הכריז על עצמו כיורש הרשמי בכל המובנים, ור' נחמן, שניסה – ואולי אף הצליח – להשיג דריסת רגל ברכוש המשפחתי, הביע בכך גם את יחסו לר' ברוך.

אך על אף הזיקות המשפחתיות, הרעיוניות והכלכליות, עדיין אין זו שושלת. הסיבה העיקרית לכך היא שכל אחת מהחוליות ב'שושלת' לא ראתה את עצמה ולא הציגה את עצמה כך. הבעש"ט, כראשון, לא ידע מהי שושלת חסידית. ר' ברוך, שכבר ראה סביבו ראשיתן של שושלות, אף הוא לא ראה עצמו חוליה בשרשרת. תודעת השושלת מחייבת, לצד הרצון בשימור השליטה, גם מודעות למוגבלות הטריטוריה. התפתחות השושלות החסידיות הייתה כרוכה בפיצול, בריבוי ובגיוון בתוך התנועה החסידית.¹⁹⁴ ר' ברוך קיבל את הריבוי והגיוון, אך רצה להיות 'פקיד על הצדיקים', כלומר לשמר את הראשונות והבלעדיות של הבעש"ט באמצעות עליונות. גם ר' נחמן ראה עצמו צדיק הדור ורצה למעשה להיות הראשון. אם כן 'שושלת מז'בוז' היא 'שושלת' של צדיקי הדור, של 'ראשונים' בלבד, לפחות בתודעתם העצמית; לא הייתה בה ההמשכיות של ראשון, שני, שלישי וכן הלאה, ולא היה באפשרותה להתקיים לצד שושלות נוספות – זוהי כעין שושלתיות טוטלית שאינה מאפשרת פרטיקולריות.¹⁹⁵ על כן הן ר' ברוך והן ר' נחמן היו עסוקים בעימותים ובמחלוקות בלתי פוסקים גם כלפי חוץ וגם ביניהם.¹⁹⁶ נוסף

192 ר' נתן שטרנהרץ, ימי מוהרנ"ת, א, ביתר עלית תשס"ט, אות יב.

193 חזן, אבני"ה ברזל (לעיל הערה 69), עמ' תיא. מסורת זו אומרת במפורש 'ור' ברוך גם כן רצה ליקח אותם [את החנויות]'.
 194 'השושלת והשיטה הן ביטויים של פרטיקולריות בחסידות' (שגיב, השושלת [לעיל הערה 188], עמ' 13), ובהמשך: 'הגישה הבסיסית היא כי אין לדון בפיצול החברתי, כלומר בשושלות, במנותק מהפיצול הרוחני, כלומר בשיטות' (שם, עמ' 25). וראו המבוא בכללו: שם, עמ' 13–30.

195 ראו בעניין זה גם: דוד משה מצ'ורטקוב, דברי דוד (לעיל הערה 139), דף ח ע"א.

196 השל הסביר את המחלוקות של ר' ברוך עם צדיקים אחרים כמחלוקות על רקע אידיאולוגי. לדבריו ר' ברוך, תלמידו של ר' פנחס מקוריץ, המשיך את ביקורתו של ר' פנחס על המגיד בביקורתו שלו על ר' שניאור זלמן מלאדי. ראו: השל, לתולדות רבי פנחס (לעיל הערה 135), עמ' 226. דובנוב ואחרים ראו במחלוקות של ר' ברוך מחלוקות פוליטיות ותו לא. כפי שטען גרין, סביר שכל אחד מהסברים חלקי, ושהאמת מורכבת מזה ומזה. ראו: גרין, בעל היסורים (לעיל הערה 44), עמ' 99. מרגולין טען, בניגוד לדברי השל וחוקרים נוספים, שר' פנחס היה קרוב למגיד ממזריטש בעמדותיו, ובכללן

על סירובם של ר' ברוך ושל ר' נחמן להתכנס לגבולות ה'שושלת', לא ניתן להצביע על קבוצת חסידים ששמרה נאמנות ל'שושלת' זו.

לסיום אשוב למושא עיוני המרכזי. לאור האמור לעיל מתברר דיוקנו של ר' ברוך ממז'בוז' כצדיק יצרי שעורר בסובביו משיכה ודחייה כאחת. האימפולסיויות והרגשות שלו התבטאו בהתפרצויות של רגש דתי לצד התפרצויות זעם. חסידים וצדיקים שפגשו בו מקרוב ראו צדיק בשר ודם, שהתמודד עם יצריו, ושהיה דוגמה מוחשית לעבודת מידות, לנפילות ולתיקון. הם פגשו גם צדיק מעורר השראה הן בדרושיו, הן באמרותיו הקצרות והן בשתיקותיו. לעניות דעתי האמביוולנטיות כלפי ר' ברוך בשיח הפנים-חסידי אינה אפולוגטיקה בלבד, כי אם התייחסות רצינית למורכבות דמותו – שלא כמו החד-צדדיות בשיח המשכילי, שסיבותיה מובנות, ואשר השפיעה גם על המחקר.

יש לזכור כי גם אם נהג ר' ברוך בגבהות לב ובשתלטנות בכל הנוגע למה שהתבקש לדעתו ממעמדו כנכד הבעש"ט, היו באישיותו צדדים נוספים. אם ננקוט 'עוד' – ברוח דרשתו של ר' ברוך – במשמעותו החיובית, נוכל לראות בר' ברוך צדיק חסידי שדיבר על תפילה, תורה, דבקות, ענווה, המשכת שפע, חידוש וגילוי האלוהות בלב האדם ובעולם, ולא רק דיבר אלא גם מימש זאת בחייו ובהנהגתו; נוכל לראות בו אישיות כריזמטית בעלת עוצמות רגשיות ורוחניות שטלטלו אותו בין גובהי רקיע לתהומות, בין יראה לאהבה, בין ריחוק לקרבה. נוכל לראות בו הרבה יותר מן הקריקטורה המשכילית, ולהציב את דמותו במקום נכון יותר בקרב צדיקי דורו.¹⁹⁷

ד"ר ציפי קויפמן (ז"ל), המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

שאיפת האין והדבקות המיסטית. ראו: מרגולין, מקדש אדם (לעיל הערה 135), עמ' 270–279 ועוד. וראו לעיל הערה 135.

197 לאור דבריה של ר' הרן, 'בליל איגרות ואיגרת – לדרכי ההעתקה של איגרות חסידים', ציון, נו (תשנ"א), עמ' 299–320, יש להוסיף כי חלק מהאמרות החריפות ביותר על ר' ברוך, לדוגמה כאלו המופיעות באיגרת שבה הכפיש ר' שניאור זלמן מלאדי את ר' ברוך כמטורף ועוד, ראויות לבחינה מדוקדקת ויתכן מאוד שאינן מתייחסות לר' ברוך. ראו: שם, עמ' 318, 320. מנגד צדיקים אחרים שזכו לדימויים הפוכים, כגון ר' לוי יצחק מברדיצ'ב כרחום וכמלמד זכות ור' שניאור זלמן מלאדי כמאופק, מתגלים לעיתים באיגרותיהם – ובמעשיהם הניכרים מתוכן – כקפדנים, רגזנים וכשותפים פעילים, חריפים ודומיננטיים בסכסוכים פנים-חסידיים. על ר' לוי יצחק מברדיצ'ב ראו: שם, עמ' 307–309; ועל ר' שניאור זלמן מלאדי ראו לאורך המאמר.

